

خززرلر - تورک امپراتورلوغو

دکتر محمدرضا باغبان کریمی

ایمیل:

Mrb_karimi@yahoo.com

وابستگی:

محقق تاریخ و فرهنگ آذربایجان

چکیده:

آذربایجان در سده‌ی ششم میلادی در داخل قلمرو گوی‌تورکان بود که جای آنان را خزران می‌گیرند. خزرها کنفدراسیونی از اقوام ترک‌زبان شامل هون‌ها، سابیرها، قیپچاق‌ها، پچنق‌ها، آوارها، خزرها و اوغوزها بودند که در سده‌ی دوم میلادی در تاریخ ظهور یافتند. خزران بیشترین نزدیکی به گوی‌تورکها را داشتند و جانشین آنان شده پرچم ترکی را برافراشته نگه داشتند و در اواخر سده‌ی ششم میلادی یکی از امپراتوری‌های تاثیرگذار تاریخ را پایه‌گذاری کردند. دریای خزر نیز امروز بنام آنان نامیده می‌شود. سرزمین اصلی آنان شمال قفقاز و پایین‌دست رود ولگا تا جنوب آذربایجان کشیده شده بود که سلطه‌ی خود را تا کرانه‌های شرقی دریای سیاه توسعه دادند. قلمرو خزران در سالهای ۶۸۵ الی ۷۳۷ از اردبیل تا موصل ادامه داشته است. آنان تحت فشار سپاه اسلام و کشمکشهای داخلی از قفقاز دورتر شده و در شمال دریای سیاه مستقر شدند. زبان آنان ترکی است که امروز در برخی نقاط کشورهای لیتوانی، لهستان و جمهوری خودمختار چوواش در روسیه همچنان موجود است. یافته‌های باستان‌شناسی و کشف آثار مکتوب خزران در سال‌های اخیر رشد و توسعه یافته است بطوریکه اندیشمندان را به تکاپو واداشته است. خزران بسیار متمدن و پیشرفته بوده‌اند؛ قبلاً نظر بر این بود که از خزران آثار اندکی باقی مانده است اما امروز در کنار چندین اثر پرچم، فرهنگ لغت ۱۰۰ هزار واژه‌ای زبان خزران عرضه شده و به زبانهای مختلف جهان نیز ترجمه شده است. خزران در تقابل ادیان، به لزوم خودداری از بالا گرفتن اختلافات دینی بین اهالی ادیان مختلف توجه لازم را داشتند. تساهل و تسامح در حق ادیان را محفوظ داشته و مباحثات دینی بین روحانیون ادیان مختلف را مدیریت می‌کردند و خود دین یهودیت را پذیرفتند. خزران سیاستمداران قوی و خبره‌ای بودند و گاهی با ساسانیان علیه حکومت روم و گاهی نیز با رومیان علیه ساسانیان وارد جنگ می‌شدند. این مقاله بررسی تاریخ، زبان و فرهنگ خزران را در شکل کتابخانه‌ای بر عهده گرفته و با استناد به منابع تاریخی و نتایج پژوهشگران معاصر موردبررسی قرار می‌دهد.

کلمات کلیدی: خزران، زبان ترکی، آثار باستانی، اسلام و یهودیت، نوم بیتیک، شان قیزی داستانی.

استناد (آپا):

باغبان کریمی. م. ر. خززرلر - تورک امپراتورلوغو. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۰۷، بهار ۱۴۰۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Dr. Mohammadreza
Baghban Karimi

Email:

Mrb_karimi@yahoo.com

Affiliation:

Researcher of Azerbaijani
history and culture

Khazars - Turkish Emperor Logo

Abstract:

Azerbaijan was in the territory of the Western Goy-Turks in the 6th century. At that time, the Turkic tribes in Azerbaijan lived side by side in a confederation: Huns, Sabirs, Kipchaks, Pechenegs, Avars, Khazars and Oghuzs. Of these, the closest tribe to the Goy-Turks was the Khazars. They have cooperated with the Huns throughout history, and when the Goy-Turks weaken, the Khazars take over and rely on the them instead. They are Turkic-speaking and keep the Turkish flag high. They treated other tribes fairly, but at the same time they put pressure on a number of tribes -the Bulgars and Hungarians- and caused them to migrate from Azerbaijan. They themselves were persecuted by other tribes and were forced to leave Azerbaijan due to the incessant wars of the Arabs. The Caspian Sea is called Khazar after them. They lived between the Caspian and the Black Seas, and their territory reached Azerbaijan. However, they repeatedly clashed with the Arab army in Azerbaijan, sometimes winning the war and sometimes losing; nevertheless, they maintained their dominance from Azerbaijan (Karabakh-Ardabil) to Mosul for several decades. The Khazars had a great influence on the calibration and enrichment of the literary Turkish language of Azerbaijan. Some have said that no trace of the Khazars remained in the past, but today we see before our eyes the abundance of decorative tools, dishes, agricultural tools and livestock equipment of the Khazars, which are exhibited in museums. Many of their buildings and architectural examples have been discovered. Those who once said that no trace of the Khazars remained are now amazed by the wealth of written works. Now we have several volumes of written books of the Khazars: in addition to stories, prayers and letters, we have a dictionary of one hundred thousand words. Here you will read the history of the Khazars, as well as an introduction to their literary works. The article is presented in the style of library research, citing the works of reputable historians and researchers.

Keywords: Khazars, Turkic language, ancient works, Story of Shan-Gizi

CITATION (APA):

Baghban Karimi. MR. Khazars - Turkish Emperor Logo .Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 07, spring 2025, ISSN: 3041-8690.

Dr. Məhəmmədrza Bağban
Kərimi

E-poçt:

Mrb_karimi@yahoo.com

Mənsubiyyət:

Azərbaycan tarixi və
mədəniyyəti üzrə tədqiqatçı

Xəzərlər - Türk İmperatoru Loqosu

Xülasə:

Azərbaycan 6-cı yüzildə göytürklərin qərb bölgələri içində yer alır. Bu zaman Azərbaycanda konfederasiya kımı bir-biri ilə yanaşı yaşayan türk boyları: hunlar, sabirlər, qıpçaqlar, peçeneqlər, avarlar, xəzərlər və oğuzlar mövcud idi. Bunların içindən göytürklərə daha yaxın olan boy xəzərlər idi. Onlar tarix boyu hunlarla işbirliyi etmişlər, göytürklər zəiflədiyi zaman xəzərlər başa keçmiş və göytürklərin yerini almışlar. Onların dili türkcə olaraq hökumət bayrağını uca saxlayırlar. Onlar başqa qəbilələrlə düzgün davranıb, eyni zamanda bir sıra qəbilələri – bulqarları, macarları əsarət altına alaraq Azərbaycandan köçmələrinə səbəb olurlar. Özləri də başqa qəbilələr tərəfindən sıxıntıya duçar olub, ərəblərin kəsilməz savaşlarına görə Azərbaycandan uzaqlaşmaq məcburiyyətində qalırlar. Xəzər dənizi onların adına qoyulmuşdur. Onlar Xəzər dənizi ilə Qara dəniz arasında yaşayıb, bölgələri Azərbaycana qədər uzanırdı; ancaq dəfələrlə ərəb qoşunu ilə Azərbaycanda toqquşub, savaşı gah udub, gah da uduzmuşlar. Bununla belə neçə onilliklər Azərbaycandan (Qarabağ-Ərdəbildən) tutmuş Mosula qədər istilalarını saxlamışlar. Xəzərlər Azərbaycan türkcəsinin yerləşməsində və yazı dilinin zənginləşməsində böyük izlər qoymuşdurlar. Keçmişdə xəzərlərdən əsər qalmayıb söylənsə də bu gün xəzərlərin muzeylərdə sərgilənən qızıl, gümüş bəzək əşyaları, qab-qacaqları, əkinçilik və heyvançılıq alətləri və s. göz qabağındadır. Habelə çoxlu imarətlər və memarlıq nümunələri də üzə çıxmışdır. Bir zamanlar xəzərlərdən heç bir əsər qalmayıb deyənlər bu gün yazılı əsərlərin xəzinəsi qarşısında heyrətdə qalırlar. Neçə-neçə 100 min sözə malik olan xəzərlərin böyük həcmdə yazılı kitabları: dastanları, duaları və məktubları əlimizdədir. Burada xəzərlərin tarixi ilə bərabər onların ədəbi əsərlərinin də tanıtımını oxuyacaqsınız. Məqalə kitabxana axtarırları səviyyəsində olmaqla, alimlərin əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: xəzərlər, türk dili, qalıqlar, Şan qızı dastanı

CITATION (APA):

Bağban Kərimi. MR. Xəzərlər - Türk İmperatoru Loqosu. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 07, yaz 2025, ISSN: 3041-8690.

Dr. Mohammadreza
Baghban Karimi

E-posta:

Mrb_karimi@yahoo.com

Üyelik:

Azerbaycan tarihi ve kültürü
araştırmacısı

Hazarlar - Türk İmparatoru Logosu

Özet:

Azerbaycan, 6. yüzyılda Batı Göktürkleri topraklarındaydı. O zamanlar Azerbaycan'daki Türk kabileleri bir konfederasyon halinde yan yana yaşıyordu: Hunlar, Sabirler, Kıpçaklar, Peçenekler, Avarlar, Hazarlar ve Oğuzlar. Bunlardan Göktürklerle en yakın kabile Hazarlardı. Tarih boyunca Hunlarla işbirliği yaptılar ve Göktürkler zayıfladığında Hazarlar yönetimi ele geçirdi ve onlara güvendi. Türkçe konuşurlar ve Türk bayrağını yüksekte tutarlar. Diğer kabilelere adil davranırlar, ancak aynı zamanda bir dizi kabileye -Bulgarlar ve Macarlar- baskı yaparlar ve onları Azerbaycan'dan göç etmeye zorlarlar. Kendileri de diğer kabileler tarafından zulüm gördüler ve Arapların aralıksız savaşları nedeniyle Azerbaycan'ı terk etmek zorunda kaldılar. Hazar Denizi, onların adıyla Hazar olarak anılır. Hazar ve Karadeniz arasında yaşıyorlardı ve toprakları Azerbaycan'a kadar uzanıyordu. Ancak, Azerbaycan'da Arap ordusuyla defalarca çarpıştılar, bazen savaşı kazandılar, bazen de kaybettiler: yine de, Azerbaycan'dan (Karabağ-Erdebil) Musul'a kadar birkaç on yıl boyunca hakimiyetlerini sürdürdüler. Hazarlar, Azerbaycan'ın edebi Türk dilinin kalibrasyonu ve zenginleştirilmesi üzerinde büyük bir etkiye sahipti. Bazıları, geçmişte Hazarlardan hiçbir iz kalmadığını söyledi, ancak bugün müzelerde sergilenen Hazarların bol miktarda dekoratif aleti, yemeği, tarım aleti ve hayvancılık ekipmanını gözümüzün önünde görüyoruz. Binalarının ve mimari örneklerinin çoğu keşfedildi. Bir zamanlar Hazarlardan hiçbir iz kalmadığını söyleyenler, şimdi yazılı eserlerin zenginliği karşısında hayrete düşüyorlar. Şimdi Hazarların birkaç ciltlik yazılı kitabına sahibi: hikayelere, dualara ve mektuplara ek olarak, yüz bin kelimelik bir sözlüğümüz var. Burada Hazarların tarihini ve edebi eserlerine bir giriş okuyacaksınız. Makale, saygın tarihçilerin ve araştırmacıların eserlerine atıfta bulunarak kütüphane araştırması tarzında sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Hazarlar, Türk dili, eski eserler, Shan-Gizi Hikayesi

CITATION (APA):

Baghban Karimi. MR. Hazarlar - Türk İmparatoru Logosu. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 07, ilkbahar 2025, ISSN: 3041-8690.

(۱) مقدمه:

خزlr میلادین ۲جی عصرینده تاریخده میدانا چیخان و قافقازدا، آذربایجانین قوزئیینده مسکونلاشان، میلادین ۶جی عصرینین سونلاریندا تاریخده ان نفوذلو ایمپریالاردان بیرینین اساسینی قویان تورک دیللی خالقلارین کونفدراسیاسی و تورک دیللی خانلیغین، یاخود گؤی تورکلرین بیر حیصه سی ایدی. خزر دیزی ده بو گون اونلارین آدی ایله خزر آدلانیر. اونلارین وطنی شمالی قافقاز و وولقا چایینین آشاغی آخارلاری ایدی، لاکین اونلار اؤز اراضیلرینی تدریجاً قارادیزین شرق ساحلرینه قدر گئیشلندیردیلر.

پروفسور آرتامونو خزرلری روسلارلا مقایسه ده چوخ مدنی و قاباقجیل حساب ائدیر. دینلر آراسیندا اوزون مبارزه دن سونرا اونلار یهودی لیگی قبول ائتدیلر. بؤیوک عرب سیاحی و تورکلر آراسیندا ائلچی ابن فضلان هجری ۳۱۵-۳۰۰جی ایللر آراسیندا یازیر: خزرلر دینی قارشی دورما قارشی سیندا مختلف دینلره منسوب انسانلار آراسیندا دینی اختلافلارین شدت لنمه سینه یول وئرمه مک ضرورتینه گرکلی دقتی یئتیریردیلر (دانلپ، ۱۳۸۲، ۳۷).

فرانسیز سیاحی دولانووا و زاپچکووسکی خزر دیلی ایله باغلی آراشدیرمالار آپارمیش و اونلارین دیلینی بو گون ده لیتوانیا، لهستان، بولغاریستان و س. کیمی بیر چوخ اؤلکه لرده استفاده اولونان تورک دیلی حساب ائتمیشلر. عینی زاماندا، چوواشلارین ایندیکی دیلینی عینی خزر دیلی حساب ائدیرلر. لهستان و بولغاریستان تاریخینده خزرلر همیشه اؤنملی دولت مسئولیتلی اولان: خزینه رئیسی، کرال گلیرلرینین ییغیجی سی، دوز انحصارینا نظارتچی، وئرگی ییغان، پول دییشدیرن (صراف) و س. اولموشدولار. سون ایللره قدر خزرلر حاققیندا او قدر ده اعتبارلی معلومات الده اندیلمه میشدی. بارتولدون یازیلاری ان یاخشی اثرلر حساب اولونوردو. او، موختلیف کیتابلاریندا تورکلردن بحث آچمیش، خزرلر حاققیندا مقاله لر یازمیشدیر. رنه گروسه «کؤچرلر ایمپیریاسی» ندا اورتا آسیا تورکلرینین تاریخینی ده آراشدیریب، آرتور کستلئر ایسه داها چوخ خزرلره دقت یئتیره رک «اون اوچونجو طایفا» و یا «خزر ایمپیریاسی» نی یازیب. آرتور کستلئر، دانلپ، پتروشئوسکی، توین بی و باشقالاری خزر مدنیت تاریخینی، اونلارین تاریخده کی رولونو اؤیرنمیش، فیدالی کیتابلار یازمیشلار. تورکلرین اؤزوندن ده پروفسورلار ابراهیم قفس اوغلو، اؤزدک، زکی ولیدی توغان و باشقالارینین دیرلی آراشدیرمالارینی قئید ائتمک اولار. ایران دا دا پروفسور زهتابی طرفیندن هر طرفلی و فیدالی معلوماتلار وئریلمیشدیر. آرتور کستلئر خزرلری میلادین ۴جو عصرینده آتیلانین باشچی لیغی ایله اورتا آسیادان کؤچ ائده رک قافقازی کئچه رک آوروپا یا کئچن هونلارین قالیقلاری حساب ائدیر. زکی ولیدی توغان اونلاری گؤی تورک سولاله سینه تابع حساب ائدیر. اما بو زامان ایلک نؤبه ده اؤزو تورک اصیلی و بو گون دونیادا «اثنولوگیانین آتاسی» کیمی تانینان «لئو قومیلوو» ون یازیلاری سسله نیر و «خزریستانین کشفی» کیتابی خزرلر تاریخینین اوزه چیخمامیش بیر چوخ مقالارینی آشکارا چیخارا بیلمیش و او، تاپینتیلارینی خزرین بو چوخلو سواللار تاپدیغی جاواب اولان کیتابیندا ایفاده

ائتمیشدیر». ان سون تاپینتیلار خزرلرین کیتابلاری، حکایه‌لری و اونلارین قونشو اؤلکه‌لرده کی اسلام خلیفه‌لرینین نماینده‌لریله یازیشمالارینا باغلی دیر کی، اونلار بو گون بیر کیتابدا یوز مین سؤزدن عبارت سؤزلوک ترتیب ائدیبلر، بعضیلری ایسه خزرلردن هئج بیر یازیلی اثرین اولمادیغینی بیلدیریلر. (پاویچ، ۲۰۱۷، ۱۷).

۲) خزرلر حاققیندا چالیشمالار

طبیعی کی، خزرلردن قیمتی قاناقلار، اثرلر وار و بو ساحه‌ده بؤیوک تدقیقاتچیلار اثرلر یازیبلار. بوندان علاوه، عرب منبع‌لرینده، او جمله‌دن تاریخ طبری، تاریخ یعقوبی، مروج الذهب و دیگر عرب و فارس منبع‌لرینده یاخشی معلوماتلار واردیر. بو گون ایراندا هم عیرقی نفرتینی حل ائتمک، هم ده تورکلری یوخ‌ائتمک اوچون اینسانلارلا غیرمعین معلوماتلار وئیر، عینی زاماندا خزرلرین سیماسینی قاریشدیرماق ایسته‌ییرلر. حتی جناب ناصر پورپیرار ده (حؤرمته یاناشاراق) سهولرینی، او جمله‌دن غیرعلمی انکسترمیزمینی (توند گنتمه‌لرینی) قئید ائده بیله‌ریک .

آذربایجان تاریخی آراشدیرارکن بیز ایران تاریخچیلرینین دئدیکلرینی تکرارلامیریق، چونکی بیلیریک، سون ۱۰۰ ایلده آذربایجان تاریخی تحریف اولونوب و اونلار بو دیاری اونوتدورماغا، بو دیارین خالقینین تاریخی، مدنیتی و سیویلزاسیاسی ایله اونوتماغا، بو دیارین خالقینین تاریخی یوخ ائتمه‌یه چالیشیبلار. اونا گؤره ده آراشدیرمالاریمیزدا تاریخیمیزین دانیشیلمامیش حکایه‌لرینی آختاریریق. آذربایجان مین‌ایللیکلر بویو سیویلزاسییا و مدنیت بئشیگی اولوب، اؤز دیلی و مدنیتی ایله بؤیویوب و بو مدنیت نه‌اینگی دقتدن کناردا قالیب، حتی قصداً حؤرمت‌سیزلیک ائدیلب، تحریف ده ائدیلبیدیر. تاریخیمیزین بیر چوخ مقاملاری ایران تاریخی ایله باغلی دیر و بیر-بیرینه قاریشیب، لاکین تاریخه نظر سالاندا گؤستریر کی، آذربایجان اونلارین ادعا ائدیکلری ۲۵۰۰ ایللیک تاریخدن داها قدیم تاریخه مالیکدیر و بیر چوخ حاللاردا ساسانیلر و اهمنیلر کیمی شاهلارشاھلیگیلارین حکمرانلیغی آلتیندا یوخ، تام مستقیل اولوب و اوزون مدت بو تورپاقلارین هامیسی اؤز ایداره‌چی لیگی آلتیندا ساخلایب. طبیعی کی، میلی مسئله، خصوصاً ده ایراندا ۱۹جو عصرین سونو، ۲۰جی عصرین اوّلریندن قالدیریلیر. بو مسئله‌یه اعتناسیز یاناشماق بیزه فلاکتلر گتیریر، بیز بو گون بیر میللتین - بیر دیلین آنتی‌بشری ایدئیلار و نظریه‌لر حکمرانلیغینین باریز قوربانسی اولموشوق .

یازیچیلار و تدقیقاتچیلار اعتراف ائدیرلر، اونلار (خزرلر) گاه ساسانیلرله متفیق اولوب بیزانسا قارشى فعالیت گؤستره‌ن، گاه دا بیزانسلارلا متفیق اولوب ساسانیلرله قارشى مباریزه آپاران گوجلو سیاستچیلر اولوبلار. اما اونلار هر حالدا وارلی و صنایع‌لشمیشدیلر، هم دیل، هم ده دین باخیمیندان فردی و جمعی آزادلیقلاری قوروپوب ساخلایدیلار. حتی اونلارین عرب استیلا سینا قارشى مقاومتی بوتون تاریخچیلره یاخشی معلوم‌دور. عربلر ایلک دفعه ۶۶۱-جی ایلده خزرلری تسلیم اولماغا مجبور ائتدیلر، لاکین ۶۸۵-جی ایلده خزرلر جنوبا ساری آذربایجان ایچینه ایره‌لیله‌دیلر. لاکین ۷۲۰-جی ایللرده کی چوخ‌سایلی محاربه‌لردن سونرا

شمالی قافقازا چکیمهیه مجبور اولدولار. اونلارین غلبه‌لری عرب حاکمیتینین شمال سرحدلرینین شرقی آوروپایا دوغرو گئیشلمه‌سینین قارشى سینی آلماقدا بؤیوک اهمیت کسب ائیدردی. خزرلر شمالا دوغرو گئری چکیدیجه، ۷۳۷-جی ایلدن وولقا دلتاسی یاخینلیغینداکی آتیل شهرینی خزرستانین پایتختی سئچدیلر و قافقاز داغلارینی اؤزلرینه جنوب سرحدی کیمی قبول ائتدیلر.

اونلار اساساً کور چایی وادی‌سینده (ایندیکی قاراباغ) مسکونلاشان تورک‌دیल्ली خالق‌ایدیلر. شمالی قافقازین دربند شهری کیمی ساسانیلر دؤورونده خزرلرین هجوملارینین قارشى سینی آلماق اوچون تیکیلیمیش بؤیوک استئحکاملار هله ده قالمقدادیر. خزرستان چوخ‌میللتلی اراضی‌ایدی، اهالی‌سینین اکثریتی تورکلر، اوراللار، سلاویانلار و قافقازین قدیم خالقلارینین (گورجولرین، چئچنلرین و س. اجدادلارینین) قاریشیغی‌ایدی. میلادین ۱۰-جو عصرینده اؤلکه شرقی سلاویانلار طرفیندن داغیدیلدی.

۳) خزرلر تاریخده

خزرلر هونلارلا بیرلیکده شمالی قافقازدا و آذربایجاندا تخمیناً میلادین ۲-جی عصرینده گؤرونولدولر. طبری میلادین ۴-جو عصرینه عایید بیر حادثه‌نی نقل ائتمیشدیر کی، بو حادثه‌ده خزرلر - ژولیان ایله ۲-جی شاپور (میلادی ۳۷۹-۳۰۹) آراسینداکی محاربه‌ده رومالیلارین متفیقى اولموشلار (۵۸/۲). بو تهلوکه‌لری آرادان قالدیرماق اوچون ساسانی پادشاهی قوباد، خزرلرله محاربه‌یه گیردی و اونلارین همین اراضیلره نؤوبتی باسقی‌نلارینین قارشى سینی آلماق اوچون استئحکاملار تیکدی (بلازری، ۱۹۵-۱۹۴۵؛ یعقوبی، ۱۷۸/۱). خسرو انوشیروان (میلادی ۵۷۹-۵۳۱) دا بو استئحکاملارا علاوه ائتدی. اونلار ۶-جی عصرده خسرو انوشیروانین دؤورونده ساسانیلرله آنلاشدیلار و سون نتیجه‌ده عرب استیلاسی ساسانیلرین محوینه و خزرلرین بو تورپاقدان آیریلماسینا سبب اولدو. عرب حاکمیتینین شمال سرحدلرینین شرقی آوروپایا دوغرو گئیشلمه‌سینین قارشى سینی آلماقدا خزرلرین غلبه‌لری بؤیوک اهمیت کسب ائیدردی. خزر خاقانلاری یهودی دینینی قبول ائتدیلر. خزرین مهم شهرلری سمندر، بلانجئر، سمیران و س. اولموشدور.

اسلامین یوکسه‌لیشی عَرَفه‌سینده خزرلر روسیانین جنوبوندا و قافقازدا اهمیتلی بیر گوج‌ایدی. محض اموی‌لر دؤورونده عربلر اوغور قازاندیلار. خزرلرین عرب حکمرانلیغینا قارشى ان شدتلی هجومو ۷۹۹/۱۸۳-جو ایله هارون الرشیدین خیلافتی دؤورونده‌ایدی و میلادین ۱۰-۹-جو عصرلرینده خزرلر هله ده گوجلویدلر.

ایراندا بعضیلری خزر آدینی آرادان قالدیرماغا چالیشیرلار، او جمله‌دن پرویز ورجاوند سیاسی و اقتصادی اینفورماسییا ژورنالیندا (۱۸۸ جی سای، ایون ۲۰۰۳-جو ایل) «مازندران دینیزی، یوخسا خزر» باشلیقلى مقاله‌سینده خزر دینیزی آدینین علییه‌نه چیخمیش و خزرلرین ایشغالچی خالق اولدوغونو بیلدیرمیش و ساسانی‌شاهی قوبادین اونلارلا هجوم ائتدیگینی بیلدیرمیشلر. ایران تورپاغینا سوخولدوغوندان، وولقا چایی‌نین او بیرى طرفینه قووموشدور. جناب ورجاوند پهلوی یازیسیندان دا دانیشر، لاکین بو

گونه قدر بئله بیر کتیبه‌نی تصدیق ائدن منبع تقدیم ائدیلمه‌ییب. خاطیرلاتماق ایستردیم، خزر دنیزینین آدی موقاوایله‌لرین بوتون فارسجا متنلرینده (تخمیناً ۲۰ موقاوایله)، او جمله‌دن ۱۷۳۲-جی ایله بؤیوک پیتر(پتر کبیر) ایله شاه تهماسب موقاوایله‌لرینده و ۱۷۳۵-جی ایله نادر شاهین موقاوایله‌لرینده (حتی اسلامی انقلابیندان سونراکی قئیدلرده و موقاوایله‌لرده) یالنیز خزر، آوروپا متنلرینده ایسه کاسپی آدی ایله قئید ائدیلمیشدیر. هئچ بیر منبع بو ساختا آدی قئید ائدیرسه یوخدور.

پهلوی چیلر خزر دیلینین محو اولموش بیر دیل اولدوغونو گؤسترمه‌یه چالیشیرلار. اونلارین فیکرینجه، اوریژینال خزر الیفباسیندا قالان یگانه سؤز معاصر تورکجه‌ده «وخودوم» معناسینی وئره و اوکوروم کیمی تلفوظ ائدیله اوکوروم OKURUM سؤزودور. هئچ بیر منبع بونو تصدیق ائتمه‌ییب و تأسف کی، بعضی جاهیل عالیم‌لریمیز ده بونو تکرار ائدیبلر. ترسینه اولاراق بوگون ۱۰۰ مین سؤز جوکلره مالیک اولان بیر میراث بیزه قالمیشدیر و اوچ بؤیوک اثریندن بورادا بحث اولاجاقدیر.

دینلرینه گلدیکه، خزرلرین عربله مقاومت گؤسترمک و اؤزلرینی قوروماق اوچون یهودی‌لیگی قبول ائتدیکلری وورغولانیب. من ده بورادا بو باره‌ده اطرافلی یازیلار اولدوغونو خاطیرلادیرام. چوواش دیلی خزر دیلینین قالینغی دیر. دیلچی عالیم‌لر خزر دیلیندن قالان متنلری و لوغتی تورک دیلی ایله موقایسه‌ده رک خزرلرین بو تورک دیل عائله‌سینه عابید بیر دیله دانیشدیقلارینی آشکار ائتمیشلر. بو فاکت تورکولوقلاری چوواش دیلینین خزرلرین دانیشدیقلاری عینی دیلین قالینغی اولدوغو قناعتینه گتیرمیشدیر.

۲جی عصرده وولقا حؤزه‌سینده خزر قوروپلاری یاشاییردی (باخ: گروسه، ۱۱۵ و ۱۱۶؛ بارتولد، عینی زاماندا، ۴۰-۳۹). مسلمان جوغرافیاچیلارینین یازیلاری دا بو فرضیه‌نی دستکله‌ییر. اونلار اؤز یازیلاریندا خزرلرین تورکلره قوه‌مولوغوندان بحث ائتمیشلر (باخ: اصطخری، ۲۲۲؛ ابن حوقل، ۳۹۶؛ ابن رسته، ۱۳۹).

خزرلردن بحث ائدن و اونلارین هونلارلا علاقه‌سیندن آیدین شکیلده بحث ائدن ان قدیم موجود منبع‌لردن بیر ده پریسکوس قئیدلری دیر. او، ۴۴۸جی ایله بیزانس ایمپراتورو ۲جی تئودوسیوس طرفیندن هونلارین باشچی‌سی آتیلایا بیر هئیتله گؤنده‌ریلمیشدی. او، قئیدلرینده هونلارین آکاتزیر ادلی طایفاسینین آدینی چکمیشدیر. تاریخی سندلره اساسلاراق، آکاتزیرلر، اصطخری‌نین جوغرافی اثرینده بحث ائدیگی آغ‌خزرلر حساب ائدیلیلر (کستلئر، ۲۶-۲۷؛ دانلپ، ۷). اصطخری‌نین خزرلره باغلی یازیلاریندان اؤیره‌نیریک کی، بو اینسانلار ایکی فرقلی قروپا بؤلونوردولر: بیر قارا ساچلی و توند دریلی قاراخزرلر، دیگر ایسه اصطخری‌نین دئدیگینه گؤره آغ دریلی و گؤزل جیزگیلری اولاراق آغ‌خزرلردن دانیشیر (یئنه اورادا، ص ۲۲۳).

بو یازیلاردا خزرلرین نسیللرینی بوتون شرق خالقلارینین اجدادی اولان نوحون اوغلو یافشه گؤتوردوکلری بیلدیریلیر. (باخ: یعقوبی، ۲۰/۱؛ طبری، ۲۰۶/۱-۲۰۵؛ دینوری، ۲)؛ بو روایتلرده خزرلرین تاریخی ایران تاریخین افسانوی دؤورلرینه قدر اوزانیر. بو روایتلره اساساً، فریدون تورپاقلاری اوچ اوغلو آراسیندا بؤلوشدوردوکه، تورکلرین، خزرلرین و چین‌لرین تورپاقلاری تورجه

تحويل و ثريلير و يا افراسيابلا دؤيوشده كيخسرو اؤز قوشونلارينين بير حيصه سيني خزرلر اؤلكه سيندن افراسيابا گؤنده رير. (طبري، ۵۱۲/۱)، يعنى طبرى افراسيابى آذربايجاندا مؤوجود اولان خزرلردن حساب ائدير .

خزرلر دؤرد عصر عرضينده - ميلادين ۶جى عصريندن ۱۰جو عصرين سونلارينا قدر آذربايجان، قافقاز، جنوبى روسيا و شرقى آوروپادا حكرانلىق ائتديلر. اولار خزر دنيزيندن قارادينيزين شمالينا قدر اولان اراضى يه نظارت ائديبلر، بعضاً قونشولارى ايله محاربه لر نتيجه سينده محدود بير اراضيده توپلاشيبلار. اما دؤرد عصردير كى، اولار ان كريتيك (بحرانلىق چاغيندا) تاريخى مقاملاردا اؤز مهورلرينى، بايراغينى برقرار ائديب و بونا گؤره ده تاريخين گنديشاتيندا اؤنملى رول اوينايبيلار. اونا گؤره ده هئچ بير شوبهه يوخدور كى، خزرلر نه آز، نه چوخ، اوچ مين ايللىك تاريخه ماليكديلر، ميلادين ايلك عصرلرينده خزر آدى ايله تاريخه دوشموشلر. اولارين قافقازدا و آذربايجاندا مسكونلاشماسى و تشكول تاپماسى ميلادين بيرينجى عصرلريندن باشلانميش، ميلادين ۶-۵جى عصرلرينده ماكسيموم رسمى لييه چاتميش و ۷جى عصرين اوللرينده بيرباشا حكومت تشكيل ائتميشلر. تاريخه نظر سالساق، تخميناً ميلادين ۶۳۰جو ايللرينده، گؤي تورك ايمپراتورلوغو تنزوله باشلادى زامان، خزرلر مستقيل ليك الدهه ائدهرك داها دؤرد عصر مستقيل شكيلده حكم سوردولر.

اولارين موختليف خالقلاردان اولان تاجيرلرين سربست شكيلده صرفه لى تيجارت و تيجارتله مشغول اولدوغو بير نئچه چيچكله نن شهرلى واريدى. قالديريلماسى لازيم اولان ديگر مسئله ايسه اولارين مذهب و دينلرله مناسيبتده تولفرانت (تساهل) اولماسى دير. چونكى خزر ايمپرياسى تورپاقلاريندا موختليف دينلرله منسوب انسانلار اوچون مسجيدلر، كينيسه لر، كيلسه لر يان-يانا تيكيلىردى و تك بير دينه اعتقاد ائتمه يه مجبوريت يوخايدى.

بوتون ميللترلرين، پئشه لرين و دينلرين نماينده لرى اوچون تهلوكه سيزليك، راحتلىق و آزادلىق خزرلرين مثبت جهتلريندن بيرى حساب اولونور و عيني زاماندا قونشو اؤلكه لرден چوخلو ناراضى لارى ده قبول ائديرديلر. بو مسئله لرى آراشديرمادان سونوچوموز ياريمچيق اولاردى (دوغان، ۱۹۸۱، ۵۵).

خزرلر اسلاما ماراقللى اولان كيمسه لر و قبيله لر كيمي تانينيرلار. خزر حاكيميتينده ايلك اسلام آخينلارى عثمان زامانيندا باشلايب، همين چاغدان خزرلرى وولقا چايى ساحيللرينه يؤنتمه اموى لر دؤورى بويونجا كسينتى سيز دوام ائتدى. اؤزليكله اموى لرین سون دؤنملرينده فتحين قاليجى اولماسى ايچين چوخ سايبى دا مسلمان نوفوس (۲۴.۰۰۰) بؤلگه يه يئرلشديريلدى. عباسى لر اقتدارا گلينجه فتحلر دوردوغوندان، بؤلگه اوزون سولوكلو و سس سيز بير اسلاملاشما سوره جى ياشادى. «دربندنامه» آدى اثرده كى روايتلرده، بؤلگه يه اسلامى ايلك گتيرن كيشينين عباسى اختلالىنى گئرچكلشديرن كيشى اولان ابومسلم اولاراق گؤسته ريلمه سى و بؤلگه ده كى ايلك مسجيدلرين بو دؤنمده تاريخلنمه سى ده عباسى لر دؤنمينده کوتله سل دوزئيده بير اسلاملاشما ياشانديغيني گؤسته رير.

بو چالیشmada عباسیلر دؤنمینده کی اسلاملاشما سوره جینه دایر دؤنمین تاریخیلریندن ابن اعثم، یعقوبی و مسعودی، جوغرافیایچیلاردان، ابن روسته، ابن حوقل، مقدسی، اصطخری؛ سیاح و ائلچیلردن، مهدی نین ائلچی سی -ترجومان و واثیق دؤنمینده بؤلگه یه گئدن تورک بیلگینی محمد ابن موسی خوارزمی (۱۶۴ – ۲۳۵هـ) کیمی چاغداش تانیقلارین وئردیکلری بیلگیلر، معلوماتلی و سیستماتیک بیر اینجه لهمه یه تابع توتولاراق، بؤلگه نین اسلاملاشما دؤورانینی اورتایا قویماقدادیر (Mustafa DEMİRCİ, 2010, 105)

۴) خزر آدی نین معناسی

خزر نه دئمک دیر؟ بوکس تورف حساب ائدیر کی، «خزر» خسروی (ایرانلی) آدی ایله باغلی دیر. و.م. دانلپ یازیر: "گؤرونور، مورتد معناسینی وئرن آلمان سؤزو اولان Ketzer کتزر یهودی اولموش خزرلرین آدیندان عمله گلیمیشدیر و دیلچیلر ده بونون تورک دیلینده سرگردان و کؤچری معناسیندا اولان گز - "گزمک" فعلیندن اولان صفت اولدوغونا اینانیرلار. بئله لیکله، خزر کؤچری دئمک دیر. دانلپ بو سؤزون معناسینی اسلاویان دیلینده آختاریر، روس دیلینده آختاریش ائدیر، اونا گؤره ده سونوجلارنماییر و س. عبرانی و یونان دیلرینده تورک دیلینی - خزرلرین اؤز دیلرینی نظره آلمایاراق، نهایت، خزر سؤزونون خازار کیمی یازیلدیغینی گؤرن باشقا بیر تدقیقاتچی دا بو سؤزون آواره لیک یوخ، قازماق، معناسینی وئرن تورکجه فعلدن گلدیگینه اینانیر. بیرلیکده «شمال لیلار» معناسینی وئیر.

سؤز گلیمی خزر آدی عربجه ده: الخزر؛ عیبرانیجه ده: خزر، کوزاری؛ لاتینجه ده: چزری، گازاری؛ روسجا دا: کوزار، کوزارین؛ گورجوجه ده: خزری؛ چینجه ده: تاو-جهوه هو-سا، کو-سا و کا-سات شکلرینده کنچمکده دیر.

گؤروندو یو کیمی، خزر آدینین آنلامی قونوسوندا فرقلی گؤروشلر واردیر. بونلاردان ایلکی و ان چوخ قبول اولانی، خزر کلمه سینین، «گز(مک)» آنلامینا گلن «گز» کؤکوندن توره میشدیر. خزر آدی، «-ار» اکیله «گز» شکلینه دؤنوشه رک «گزر، گزن، دولاشان، باغلیلغی اولمایان، تئز تئز کؤچن» آنلاملارینی قازانمیشدیر. بو آنلامیلا خزر (کازار، گازار، گزر) کلمه لری، کؤچه به و یا کؤچر معناسینا گلیمکده دیر.

روسجا دا «کازار» و ماجارجادا دا «هسزار» کلمه لرینین آتلی آنلامینا گلدیغی بیلینمکده دیر کی، بو کلمه لرین خزر کلمه سینه بنزر اولمالاری، بعضی آراشدیرماچیلاری بو کلمه لرین خزر کلمه سیله علاقه لی اولوب روسجا و ماجارجایا خزرلر آراجیلیغیلا کنچدیگی دوشونجه سینه سوق ائتمیشدیر.

خزر کلمه سینین آنلامی قونوسوندا ایله ری سورولن ایکینجی گؤروش ایسه «خزر» ین عربجه «هوزا» یعنی «کیچیک گؤزلو» کلمه سیندن گلدیگی شکلینده دیر. ۸جی یوزیلده قافقازیا اوزه رینه آخینلاری سیراسیندا «کیچیک گؤزلو، چوخ جنگاور» بیر

توپولوجیلا، یعنی هوزالارلا قارشیلشمیشدیلا. بعضی آراشدیرماچیلارلا گۆره بو هوزالار، خزرلر اولوب «هوزا» کلمهسی زامانلا خزر شکلینده دؤنوشموشدور.

۵) خزرلرین سینیرلاری

«سمندر، بلنجر و ایدیل کیمی شهرلرین باشکندلیک یاپدیقلاری خزرلر، ۱۱-۷جی یوزیللر آراسیندا قافقازلار ایله قارادنیزین قوزئی دوزلوکلرینده، ایدیلدن دنیئیره و کیئوه قدر اوزانان بؤلگهده حکم سورموشلر. خزر دنیزی، آدینی بو تورک توپولوجوندان آلمیشدیر. خزر اولکەسینین گونئی سینیری ایسه قافقاز داغلاری دیر. آنجاق نچه اون ایلیکلر بویو خزرلر آذربایجاندا یاشامیشلار و طبری نین یازدیقلارینا اساسلانديغیمیزدا هجرتین ۹۰ جی ایللردن ۱۱۸جی ایللرده اردبیل اونلارین اساس شهرلریندن اولموش. اونلارین حکم سوردوکلری توپراقلار اردبیلدن – وان و موصله قدر اوزانیرمیش. آنجاق سونرالار بورادان اوزاقلاشمیشلار.

خزرلر، میلادین ۱۰۳۰-۵۵۰ ایللری آراسیندا خزر دنیزی چئوره سینده و قافقازیا بؤلگه سینده فعالیت گؤستره رن و دولت قوران تورک توپولوجلاریندان بیریدیر. دولت و توپلوم حیاتی باخیمیندان تورک کولتور و مدنییتی چرچیوه سینده و تورک دولت گلەنه یینه باغلی اؤزلیکلر گؤسترمله بیرلیکده اؤزلینه خاص بیرسیرا اؤزلیکلرله ده دقت چکن خزرلرین کؤکنی قونوسوندا فرقلی گؤروشلر اورتایا آتیلیمیشدیر. اما گرک خزرلر حاققیندا بیلگی ائدیندیغیمیز ابن مسکویه، طبری، مسعودی، ابن خلدون، و... کیمی اسلام تاریخچیلرینین گرکسه گونوموز آراشدیرماچیلارینین یایغین قناعتی، خزرلرین تورک کؤکنلی اولدوقلاری شکلینده دیر.

خزر بؤلگه سینده یاپیلان قازیلار سونوندا الده ائدیلن آرختولوژیک بولونتولار و ماتریاللار دا بو یئنده دیر. قازیلار سونوجوندا الده ائدیلن خزر کولتور باقیه لری آراسیندا اورتا آسیا منشألی قیلینجلار، بالتالار و چئشیدلی ماتریاللار بولونموشدور. دولایسیسیلا خزرلرین مئنشأیی باخیمیندان تورک اولوب تورکیستاندان گلدیکلری قونوسوندا بیر شوبهه یوخدور.

خزرلر، ائتکیلی اولدوقلاری و حکم سوردوکلری جوغرافیا اصلینده خزر دنیزی یله قارادنیز آراسینداکی ساحه نی اؤزونه آلیردی. گونئیده قافقاز داغلاری سینیر اولماقلا برابر آذربایجان توپراقلاری دا زامان زامان خزر حاکیمیتینه گیرمیشدی.

(GÖKSU, HAZARLAR, Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi, 2022, s 19.)

۶) خزرلرین منشأیی

تورک تاریخچیلری، خزرلرین تورکلو یونه دایر فیکیر بیرلیگی ایچهریسینده اولمالارینا باخمایاراق، هانسی تورک بویونا منسوب اولدوقلاری خصوصوندا اختلافلا دوشموشدولر. زکی ولیدی توغانا گۆره خزر خاقانلارینین سویو گؤی تورکلره داینامقادیر. آفت اینانین دا بو گؤروشو تأیید ائدن ایفاده لری موجوددور. حسین نامیق اورخون، ابراهیم قفس اوغلو، حمید زوبیر کوشای کیمی

تاریخچیلر ایسه، اسلام تاریخچیسسی مسعودی نین خزرلره فارسچا «خزران»، تورکجه «سابار» دئییلدیغینی بئلیرتمه سینده دایاناراق خزرلری گؤک تورک خاقانلیغی نین باتی قولونو اولوشدوران سابارلارین دوامی اولاراق گؤرورلر. بو باخیمدان مسعودی یه گؤره، ایرانلیلارین خزر آدینی وئردیگی توپلولوق، اصلینده تورکلرین سابار دئییکلری توپلولوقدو. «اقدس نعمت کورات» ایسه بو گؤروشه قاتیلما میشدیر. خزرلرین خالص بیر تورک قومی اولدوغونو، اؤنجه لری هون خاقانلیغینا باغلی بولوندوقلارینی و سابیرلره چوخ یاخین اولدوقلارینی بلیرت میشدیر.

خزرلرین ائرکن دؤنملرینده هونلار تابع اولاراق حیاتلارینی سوردوردوکلری تخمین ائدیلمکده دیر. بئله لیکله « ۴جو یوزیلین ایکینجی یاریسیندا، خزرلر ۹۶۵-۶۳۰ ایللری آراسیندا قارادنیز ایله قافقاز داغلارینین قوزئیینده و ایدیل (ولگا) چایی نین اوزه رینده حکم سورن بیر تورک دولتی دیر. اونلاری بیر اوزون سوره ده بوگونکو قاراباغ دا قالمیش، اردبیل دن موصله قدر توپراقلاری دا الده ائتمیشدیلر. آنجاق آذربایجاندا قالدیقلاری اوزون سورمه میش، دفعه لرله گلیب — گئتمیشلر؛ عربلرله قارشى-قارشىیا دایانیب، گاه اودوب، گاه دا اودوزموشلار. نهایت بورالاردان اوزاقلاشمیشلار. »

(Mustafa, Hazarların Güney Sınırı, 2002, S 645-662.)

خزرلر یافث اوؤلادلاریندان دیر. یعقوبی و طبری نین تاریخی بو روایتدن بحث ائدیر کی، "بابیل ده دیلر داغیلدیقدان سونرا نوح اوؤلادلاری فالغ یانینا گلرک اوندان تورپاغی اؤز آرالاریندا بؤلوشدورمه سینى ایسته دیلر. فالغ دئدی: "دیللرین بو قدر داغیلماسی ایله بیر یئره سیغما زسانیز." اونلار دئدیلر: "تورپاغی بیزیم آرامیزدا بؤلوشدورون. فالغ دونیانی بؤلدو، چینى چین، هیندوستان، سند، تورک، خزر، تیببت، پامیر، بولقار، دیلم و خوراسان تورپاغینین بیر حیصه سی پادشاهی جمع شاه اولان نوحون اوغلو یافثه وئریلدی."

یعقوبی علاوه ائدیر: "فالغ بن عابر بن ارفشخد بن سام بن نوح تورپاغی نوح اوؤلادلاری آراسیندا بؤلوشدورنده امیر بن توبل بن یافث بن نوحون اوؤلادلاری شمال-شرقه دوغرو حرکت ائتدیلر. اونلارین بیر دسته سی، یعنی توقارمه لر جنوب بؤلگه سیندن شمالا گئتدیلر، اؤلکه لره سپه لندیلر و بیر نئچه بولقار، خزر و... آدلانان میللتلره چئوریلدیلر." طبری ده عینی شکیلده دئیر: «یافثین اوغوللاری بونلار ایدی: قومئر، قاو، ماودی، یوان، توبان، ماشاخ و تیریش». خزرلر و تورکلر تیریش نسلیندن ایدیلر. باشماکوو موشخلرله خزرلر آراسیندا علاقه نین اولماسیندا اصرار ائدیر و خزرلرین اورتا آسیا تورکلریندن دئییل، یافثلردن و یا جنوبی قافقازین آلا رودین قروپوندان اولدوغونو ثبوت ائتمه یه چالیشیر. «تاج العروس» دا دئییلیر کی، بعضیلری خزرلری مشخ ابن یافثین، بعضیلری ایسه ثوبان نسلیندن حساب ائدیملر. ابن فقیه و ابوالفدانیین اثرلرینده بلانجر ابن یافث، بلنجر شهرینین بانیسسی دیر. (کریمی، ۱۳۸۴، ۶۷)

فضل الله رشيدالدين همدانی ده بو روايتلری «جامع التواريخ» کيتابیندا قئید ائتمیشدیر. دیگر روايتلرده خزرلری ابراهيم پیغمبرله علاقه‌لندیرلر. ابراهيم پیغمبرین ایکینجی آروادی اولان قطوره‌نین اوؤلادلاری ایله خزرلرین خراساندا گؤروشمه‌سی حکایه‌سینی بولیاک، ابن سعد و طبری‌دن نقل ائدیر. دمشقده ده بیر روايت گتیریر کی، اونا گؤره تورکلر ابراهيمین اوؤلادلاری و قطوره‌نین نسلیندنیرلر. وهب ابن مبنی‌نین اسکندرین مرو و هرات یاخینلیغیندا خزرلرله قارشیلانماسی ادعاسی طبری‌نین اسکندرین ایران شاهی ایله خراساندا - خزر سرحدی یاخینلیغیندا قارشیلانماسی ایله باغلی دئدیگی فیکیرلرله اوست-اوسته دوشور (همان، ص ۷۰).

عرب منبع‌لرینده کیخسروون خزرلرله قارشیلانماسینا راست گلیریک. بو تاریخی حادثه اسکندرین اولکی دؤوره تصادف ائدیر. باشقا بیر افسانه‌یه لئیدن کیتابخاناسیندا ساخلانیلان فارس متنلرینده راست گلینیر. بو کیتابین مؤلفی سمرقند کاتبی محمد ابن علی کیتابینی ۱۲جی عصرده قاراخانلی خاقانلاریندان بیرینه حصر ائتمیشدیر. بو کیتاب «اعراض السیاسة فی اغراض الریاسة» (باشکانلیق مقصدلرینده سیاستین تأثیری) آدلانیر. بارتولد بو کیتابی گؤروب و حساب ائدیر کی، «بو، قاراخانیلر دؤورونده ماوراءالنهرده یازیلیمیش یگانه تاریخی اثردیر» (دانلپ، ۱۳۸۲، ۲۸).

دانلپ مسعودی‌نین یارادیجی لیغینی تدقیق ائده‌رک حساب ائدیر کی، خزرلر اردشیرین دؤورونده (میلادی ۲۴۰-۲۲۶جی ایللر) تاریخ صحنه‌سینده مؤوجود اولوبلار. بو ایللرده صول (دربند) شهرینی الده توتدولار و مسعودی اونلارا مناسیبتده اردشیرین حیله‌سیندن دانیشیر. طبری دئیر کی، ایران پادشاهی فیروز (میلادی ۴۸۵-۴۵۷) همین بؤلگه‌نی خزر باسقی‌لاریندان قوروماق اوچون صول و آلانلارین اطرافیندا داشدان قالا تیکدیرمیشدیر. ایران شاهی فیروز خزر شاهی -قون خانا خبر گؤنده‌ره‌رک باجی‌سینی اونونلا ائولندیرمک ایسته‌ییر و بونونلا دا اونونلا صلح و اتفاق ایسته‌دیگینی گؤسته‌یر (میلادی ۴۶۵جی ایلده). قون خان راضی قالدی؛ اما ایران شاهی باشقا بیر قادین گؤنده‌ریب اوندان فیروزون باجیسی اولدوغونو ادعا ائتمه‌سینی ایسته‌دی. صلح موقاويله‌سی ایمضالاناندا قادین بو حیله‌نین تفرعاتلارینی آچیقلا‌دی، لاکین خان توی مراسیمینی ائتدی و سونرا انتقام آماق اوچون فیروز ائلچیلریندن بیر نچه‌سینی ناقص‌العضو ائدیب ایرانا گؤندردی. مسعودی‌نین حیله‌ایله نیتی پریسکوسون ده استیناد ائتدیگی ایله عینی‌ایدی. (دانلپ، ۱۳۸۲، ۱۳۴).

محض بئله بیر حیله‌نی بیر عصر سونرا انوشیروان طرفیندن گؤروروک. قدامه، یاقوت حموی و باشقالارینین اثرلرینده بو حیله‌نین تصویرینه راست گلیریک: "انوشیروان خزرلرین دوشمنچیلیگیندن قورخاراق اونلارین پادشاهی ایله دینج صحبت قاپی آچاراق، آنلاشیلمازلیغی آرادان قالدیرماق و اتفاق باغلاماق تکلیفینی ایره‌لی سوردو. او، خزر شاهزاده‌سی ایله ائولهنمک ایسته‌دی و قیزی‌نی خزر خاقانینا وئرمه‌یی خواهیش ائتدی. خاقان بو تکلیفی قبول ائتدی. انوشیروان اؤز گلینینی ایسته‌دی، آنجاق اؤزو وئردیگی قیز شاه نسلیندن دئییل‌ایدی. سونرا انوشیروانلا خزر خاقانی «برشلیه» آدلی یئرده گؤروش‌دولر و بیر نچه گون بیر یئرده اوتوروب-

دوردولار، بیر-بیریله اونسییت تاپدیلا، او زامان بیر-بیرلرینه مهربانلیق و محبت گؤستردیلر. نئچه گون کئچمهدن انوشیروان اؤز تانیس و یاخینلارینا امر ائتدی خزرلرین اوردوسونا آتش آپسینلار» (همان، ص ۳۴). بو روایتی طبری ده گتیرمیش (ج ۲، ص ۴۳۲).

انوشیروانین اوغلو هورموز تخته چیخاندا تورکلرین اتفاقی ایله قارشیلانمیشدی و تورکلردن باشقا، یونانلار و خزرلرین ده اشتیراک ائتمیش بو آنتی-ایران اتفاقینا تورک ایمپراتورونون رهبرلیک ائتمیشدی. هورموز بیزانس ایمپراتورونو مکتوب گؤندهره رک خزرلری ایراندان قوماق اوچون صلح ایسته ییب. دانلپین فیکرینجه، بو حکایه ده ماراقلی و آراشدیریلماغا لایق اولان تورکلره خزرلر آراسینداکی علاقه لردیر. بو زامان خزرلر تورک بیرلیگینه (موختلیف تورک طایفالاری، او جمله دن سابیرلر، پئچنقلر، آوارلار، اوغوزلار و س.) قوشولدولار.

سوریانی تاریخچیلری میلادین ۶۲۷-جی ایلینده، شرقی روما ایمپراتورو ماوریکوس (۶۰۲-۵۸۱-جی ایللر) حاکمیتی دؤورونده «داخیلی اسکيفلر» دن اولان اوچ قارداش ۳۰ مین لیک اوردونون باشیندا هجوم کئچره رک شرقی روم سرحدلرینه چاتدیقلاری زامان خزرلره استیناد ائدیلر. او دیارین کئچمیش ساکینلری اؤزلرینی خزر آدلانديرلار کی، بو دا قارداشلارین ان بؤیوک آدی اولان کازاریک Kazarik سؤزوندن گؤتورولموشدور. او، داوام ائدير: «بونا گؤره ده آیدین اولور کی، خزرلر قافقازا میلادین ۶-جی عصرینین سونلاریندا اورتا آسیادان گلیبلر» (دانلپ، ص ۱۹). یونان یازیچی سی تئوفیلاکت سیموکا میلادین ۵۹۸-جی ایلده خزرلرین سفیری ماوریکوس یانینا گلن ائلچیسى حاققیندا یازیر. اونون سؤزلرینه گؤره، یوستی-نیانوس دا بو آوارلارا بنزیرین نماینده سینی میلادین ۵۵۸-جی ایلده قبول ائتمیشدیر.

تاریخده خزرلرین منشایی ایله باغلی باشقا بیر نظریه ده مؤوجوددور و او، ثبوت ائدير کی، پریسکوس - ۴۴۸-جی ایلده آتیللانی ساریینا گؤنده ریلیمیش سفیر - آکاتزیر Akatzir آدلی مطیع خالقین آدینی چکیر، اونلار آغ خزرلریدی. جوردانس Jordanes ۵۵۱-جی ایلده یازیردی: «خزرلر اکینچی لیکده ماهیر اولمایان دؤیوشکن خالق دیلاردير، دولانیشیلارینی مالدارلیق و اووچولوقلا تأمین ائدیرلر» (همان، ص ۲۰).

اصطخری ده خزرلری ایکی قوروپا آبییر: آغ خزرلر و قاراخزرلر، زئوس و مارکوارت ایسه دیلچی لیک سببلره گؤره آغ خزرلره آکاتزیرلرین عینی اولماسی فیکرینی رد ائدیرلر. اونلار حساب ائدیرلر کی، آکاتزیرلر آغاجری لر ایله عینی دیر، زکی ولیدی توغان ایسه خزرلره آغاجری لار آراسینداکی علاقه نی یاخین حساب ائدیر.

پریسکوس حساب ائدير کی، خزرلر میلادین ۴۴۸-ی ایلیندن آز اول هونلارا تابع اولوبلار. زکی ولیدی چین متنلرینه اساسلاراق خزرلرین تاریخی وئی (Wei) سولاله سینه، یعنی میلادین ۳۶۶-جی ایللرینه قدر آپاریر. بونولا بئله، تاریخی سندلر خزرلرین داها قدیم دؤورلرده کیملیگینی اورتایا قویور .

تاریخی متنلری آراشدیرارکن موسا خورئینی میلادین ۵جی عصرینده قلمه آلدیغی «اثرمنیستان تاریخی»نی ده نظر دن قاجیرماق اولماز. اونون تاریخینده ۲۱۷-۱۹۷جی ایللر آراسیندا خزرلردن و اونلارین حرکتلریندن بحث ائدیلمیر. بو ایللرده اونلار آذربایجاندا کور چاینین ساحلینه گلیب چاتمیشلار و محض اورادا اثرمنی پادشاهی والاریش (Valarish) اونلارلا قارشیشیر. لاکین اونون اؤزو اؤلدورولور و اوغلو اونون یئرینه اوتورور. اونونماق اولماز کی، گورجو و اثرمنی سندلری میلادین بیرینجی عصرینده و حتی اوندان اول قافقازدا خزرلرین موجودلوقونو تصدیق ائدیملر.

اسلام، عرب و فارس سندلرینده ده خزرلرین آدی چکیلمیر. بونلاردان ابن الموقفع (ه. ۱۴۲/م. ۷۶۹) خزرلرین و تورکلرین زکا و هوشلو اولدوغوندا بحث ائدیر و ایکی سینی موقایسه ائدیر. دانلپ بو متنلری آراشدیرارکن حساب ائدیر کی، «بو تاریخده خزرلر فرقلی و حتی اؤنملی خالق اولوبلار» (همان، ۱۳).

خزرلرین هونلار، چرکلر، اسکيفلر، ساکالار و باشقا تورک طایفالاری ایله علاقه سی، تدقیقاتچیلار طرفیندن تدقیق ائدیلمیش و بعضیلری خزرلری اسکيفلرین نسلیندن حساب ائتمیشلر. بو تدقیقاتچیلار گؤزلرینین رنگی، دری سی، ساچی و دیگر فیزیکی خصوصیتلری ایله باغلی آچیقلامالار وئرمیشلر کی، بو سطرلرین یازاری فیکرینجه، عئرقله (نژادلا) دئییل، اقلیم مسئله لری ایله باغلی دیر و س. ماراقلی دیر کی، بعضی تدقیقاتچیلار روایتلر تقدیم ائتمکله خالقلاری و یا ائتنیک قوروللاری بیر-بیرینه قارشی قویماغا چالیشیرلار. اونلارین آراسیندا بعضی روایتلر، او جمله دن انوشیروان دؤورونه عاید متنلرله چوخ مشهور اولان و عربلرله نیفرتله یازیلیمیش متنلرله اشاره ائدیملر. خسرو انوشیروان و نعمان آراسیندا گئدن مباحثه لر، ایران طرفی اصرارلا یونانلارین، هندیلرین، چین لیلرین، تورکلرین و خزرلرین عربلردن داها اوستون اولدوغونو بیلدیریر، چونکی اونلارین هئچ اولماسا پادشاهی و نظم-نظاملاری وار. خزرلرین ایران داکی موقعینی تصویر ائدرکن دئییلیر: «انوشیروان ساراییندا هئچ یئریندن ترپنمه یین اوچ قیزیل تخت واریدی و اونلار بیزانس، چین و خزر شاهلاری اوچون نظرده توتولدوغو اوچون اونلار سؤیکه نن یوخایدی» (ابن بلخی، فارسنامه، ۹۷).

مسعودی ۱۰جو عصرده یازیر: «خزرلرله تورکجه سابیر دئییلر». دانلپ دا عینی معنای ۱۱جی عصرده محمود کاشغری دن آلیر و علاوه ائدیر کی، خزرلر سابیرلری آسیمیلیاسییا ائدیملر. او، علاوه ائدیر کی، اگر بوندان سونرا اینسانلار او یغورلار، سمندر و بلنجئر ده سابیر کیمی دبدن دوشوبسه، بو، تصادفی دئییل و شوبهه سیز کی، خزرلرین آرتان نفوذو و اعتباریلا ایله باغلی دیر (یئنی اورادا، ص ۳۸).

دانلپ «خزرلر» کیتابینین بیر فصلینی خزرلرین او یغور منشألی اولماسی ایله باغلی فرضیه یه حصر ائده رک علاوه ائدیر کی، خزرلرین تکجه او یغورلارلا دئییل، هم ده ۵۵۹جو ایله آوروپایا داخل اولموش آوارلار کیمی موختلیف تورک طایفالاری ایله درین علاقه لری وار (یئنی اورادا، ص ۵۵).

تاریخین بو مرحله‌سینده اسلام خیلافتی، بیزانس و خزرلردن عبارت یئنی اوچ‌بوجاق یارانندی. معاصر عالیم‌لرین اکثریتی ثبوت ائتمک عزمیندیرلر کی، خزرلر اولماسایدی، غرب سیویلیزاسیاسینین آوروپاداکی قالاسی - بیزانس عربلرین الینه کئچه‌جک‌ایدی و تاریخ بلکه ده باشقا جور یازیلاردی. بو آرادا بعضی ایران‌لی تدقیقاتچیلار اسلامین یاییلماسینا خزرلرین مانع اولدوقلارینی و بونا گؤره ده بو گون قینانماغا لاییق اولدوقلارینی ثبوت ائتمک‌ده قرارلیدی‌لار! بو دؤورون سالنامه‌لرینده قئید اولونور کی، اسلامین باشلانغیجیندا خزرلر اسلام اوردولارینا قارشى گوجلۇ مدافعه خطی یاراتمیش، اشغال‌لارا قارشى دورموشلار. دانلپ علاوه ائدیر کی، خلیفه‌لرین هجوم گوجو بیتن‌ده خزرلر هله ده آیقدا-ایدیلر. طبری‌نین یازدیغینا گؤره، هجری ۲۲/میلادی ۶۴۲-جی ایلده مسلمانلارین خزرلره ایلک هجومو باش وئردی و عرب سوواریلری بلنجردن ۲۰۰ فرسخ آلالی‌دا یئرله‌شن البیضایا چاتدی‌لار. اسلام منبع‌لرینده عربلرین عبدالرحمان ابن ربیع‌ه‌نین اؤلدورولدیو بؤیوک بلنجر دؤیوشونه قدر خزرلره محاربه‌ده هئج بیر ایتکی وئرمه‌دیکلری وورغولانیر. طبری بو محاربه‌لرین سالنامه‌سینده عرب اوردوسوندان و تئز-تئز آذربایجانا سوتونلار گؤنده‌ریلمه‌سیندن بحث ائدیر. طبری یازیر: «او، همیشه سرکرده‌لرین کوماندانلیغی آلتیندا آذربایجانى فتح ائده‌جک قدر گوجلۇ اولان قیرخ مین‌لیک بیر قوضون گؤندیریدی». طبری‌نین بوتون یازیلاریندا عربلرین خزرلره قارشى محاربه‌لری آذربایجان‌دا باش وئرمیشدیر. حتی خدیفه ابن الیمانین هجری ۳۰-جو ایلده آذربایجان‌دا خزرلره قارشى دورماسی - آرازین شمالینداکی بؤلگه‌دن علاوه اردبیل و همدان‌دان موصولا قدر-ایدی. او، همچین ساسانیلرین عرب اوردوسونا قارشى مغلوبیتیندن و یزدگردین خزر شاهینا سیغینماسیندان خبر وئیر. دئییلنه گؤره، خزرلر بو محاربه‌لرده منجیق و آرابالاردان استفاده ائدی‌لر (اونلارین مدنیت و قدرتی‌نه اشاره‌دیر). لاکین خزرلرین عربلره مغلوبیتی ایلک دفعه هجرتین ۳۲ / میلادی ۶۵۲-جی ایلینده باش وئردی. خزرلرین دؤیوش آرابالاریندان استفاده ائتمه‌لرینی خاطیرلادان طبری حساب ائدیر کی، بو دؤیوش ماشینلارینی خزرلر اؤزلری ایجاد ائدی‌لر و اونلاری رومالیلار دوزلتمه‌یی اونلار اؤیره‌دی‌لر (طبری، ص ۲۸۹۲. / دانلپ، ص ۶۸). هجری ۷۱۷/۹۹-جی ایلده عمر ابن عبدالعزیزین خیلافتی دؤورونده خزرلیر ایلک هجوملارینی حاضرالادیلر و آذربایجان‌دا چوخلو عربی اؤلدوردولر و بئله‌لیکله، سونراکی عرب هجوملاریندان بیر مدت دینج قالدیلار.

ایکینجی عرب-خزر محاربه‌سی ۷۳۷-۷۲۲-جی ایللر آراسیندا باش وئردی. عرب هجوملارینین دایاندریلماسی نتیجه‌سینده یارانان صلح خزرلره ۳۰ ایل عرضینده اؤز گوجلرینی اینکیشاف ائدیرمک و امپئریالارینی گئنیشلندیرمک اوچون وقت صرف ائتمه‌یه امکان وئردی. بو تاریخده خزرلرین لیدئری «آلپ‌لار» ساییلیر. خلیفه ولیدین اؤگئی قارداشی مسلمه ابن عبدالملک آذربایجانا اوز توتاراق بعضی قالا و شهرلری فتح ائتدی. دربند اطرافینا چاتاندا داها ایره‌لی گئده بیلمه‌دی. هجری ۱۰۳ / میلادی ۷۲۱-جی ایلده خزرلره عرب اوردوسو قارشى-قارشیا گلدیلر. خزرلرین ساینین اوتوزمین نفر اولدوغو بیلدیریلیر، اونلار غلبه قازاندیلار و مغلوب اولان عرب اوردوسو قاچدی (تاریخ بلعمی، ص ۵۱۰). بو زامان اسلامین خلیفه‌سی یزید ابن عبدالملک (میلادی

۷۲۴-۷۲۰) ایدی. بو محاربه نین اوستوندن بیر ایلدن آز وقت کئچمیشدی کی، عربلر نؤوبتی هجوم حاضیرلاشیب آذربایجانا دوغرو یوروش ائتدیلر. عربلر کور چایی نی کئچنده خاقان اوغلونون کوماندانلیغی آلتیندا ۴۰مین نفرلیک قوشونلا خزرلر عربلرین ایره لیلهمه سینین قارشسی سینی آماق اوچون حرکت کئچدیلر. عربلر بو محاربه ده غالب گلدیلر و چوخلو غنیمتلر قازاندیلار. ابن اثیر هجری ۱۰۴ جو ایلین حادثه لری آلتیندا یازیر کی، هر بیر سوواری نین پایی اوچ یوز دینار ایدی. دانلپ حساب ائدیر کی، بو، خزرلرین حدسیز فیروانلیغیندان و زنگینلیگیندن خبر وئیر، لاکین عربلر اونلارین صلح لرینی پوزمادان اسیرگه مه دیلر. تاریخچیلر بو محاربه ده خزرلرین اسیر دوشمه سی حاققیندا یازمیشلار، لاکین یئنه ده خبرلر ده خزرلرین هجری ۱۰۸ جی ایلده خاقان اوغلونون باشچی لیغی ایله آذربایجانا قایتدیقلاری گؤسته ریلیر (طبری، ج ۲، ص ۱۵۳۰ / ابن اثیر، ۱۱۲ جی ایلین اولایلاری). ۱۱۰ جو هجری ایلینده خزرلر یئنی دن آذربایجاندا قیام ائتدیلر. حارث ابن عمرو مقاومت گؤسترمک اوچون آیاغا قالخدی. هجری ۱۱۱ جی ایلده جرّاح دا اورایا قوشون چیخاریب خزرلر هجوم ائتدی. لاکین او، خزرلری دیزه چؤکدوره بیلمه دی. ۱۱۲ جی ایل عربلرین خزرلر قارشسی ان بؤیوک مغلوبیتی حساب اولونور. بو دؤیوشده خزر اوردوسونون سایسی نین اوچ یوزمین نفره چاتدیغی دئییلیر (طبری، ج ۲، ص ۱۵۳۰. ابن اثیر، ۱۱۲ جی ایلین اولایلاری). جرّاحین ریسک ائدیپ اردبیل ده خزرلرله اوز-اوزه گلمه یه قرار وئردیگی یازیلیر. محض بورادا خزرلر یئنی دن هجوم کئچدیلر و عربلر قاچماغا باشلادیلار. جرّاحین اؤزو ده دونیاسینی دیشیب، باشینی کسدیلر؛ چوخلو غنیمت خزرلرین اله کئچدی و عربلرین مغلوبیت خبری یاییلدی. خلیفه ده بو خبردن دهشته گلدی. خزرلر آذربایجان دان دیار بکر تورپاغا دوغرو حرکت ائده رک موصولو دا توتدولار. خلیفه اونون گؤزلری قارشسی سیندا ناراحت ائدیجی بیر منظره گؤردو. خلیفه بیر نچه سرکرده نی دیشیدیردیکدن سونرا سعد ابن عمرو الحرشیه اعتبار ائتدی. سعد وان گؤلونون ساحلینده یئرله شن خیلاط شهرینه چاتاندا اونون خزرلر طرفیندن اشغال ائدیلدیگینی گؤردو (طبری، ائله اورادا). سعد خزر دیلینی بیلن ایران لیلاردان استفاده ائده رک خزرلر سیزماق (نفوذ) اوچون حیللرله ال آتدی. تاریخچیلر عرب قوشونونون سوپو زهرله مکدن بئله چکیمه دیکلریندن یازمیشلار. تاریخچیلر یازیرلار کی، محض بو تاریخدن اعتباراً خزرلر اسلامدان بیرباشا اوز چئویریب یهودی لیگی قبول ائتدیلر!!

۷) خزرلر و یهود دینی

خزرلرین یهودیلشدیریلمه سی ایله باغلی چوخلو حکایه لر و عنعنه لر وار. دئییلنه گؤره، خزر خاقان دینلری درک ائتمه یه، ان یاخشی سینی سئچمه یه چالیشیب. حتی خلیفه دن اسلام دینی نی اؤیرتمک اوچون بیر نفر گؤندرمه سینی خواهیش ائتدی. خلیفه مروان «نوح ابن سائب الاسدی» و «عبدالرحمان الخولانی» آدلی دوورون ایکی فقیه یینی گؤندردی. بلعمی «ابن اعثم الکوفی» آدلی باشقا بیر فقیه دن ده بحث ائدیر (بلعمی، ۱۳۸۰، ۳۷۶). نظره آماق لازیم دیر کی، آدی چکیلن اوچ فقیه سونرادان مختلیف بؤلگه لرده، او جمله دن بولقارلار آراسیندا باشقا مأموریتلر حیاتا کئچیرمیش مشهور فقیه لر دیر.

آنجا ق خاقان قارشیندا بو مباحثه‌لر داوام ائده‌رک یهود عالیملری باشقا ایکی دینه منسوب عالیملری جوابسیز اولدوقلارینی گؤسته‌ریر و یهود دینی غلبه‌قازانیر. بئله‌بحثلره منسوب ییغینجاقلار دؤنه‌لره خاقان حضوروندا باش توتوموشدور. بئله‌اولدوقدا، خاقان و سارایا باغلی کیمسه‌لر یهودیت دینینی قبول ائدیرلر. بو مباحثه‌لردن تام قاینقلار یازمیشلار. آنجا ق خالق کوتله‌سی مسلمانلیغی ساخلامیشلار.

۸) خزرلرله ال‌بیر باشقا قبیله‌لر

بو گون اسلام‌دان اول تورک آدی آلتیندا حکم سورن دؤولت‌لری جسارته‌لرله قئید ائده‌بیلیریک. لاکین آوروپادا دا بو حکومتلر و دؤولت‌لر وار، او جمله‌دن: هونلار / آوارلار / بولقارلار / ماجارلار / سابیرلر / کومان-قیپچاقلار / خزرلر.

هونلار و آوارلار هم آسیادا، هم ده آوروپادا موجوددور. بولقارلار اسلام‌دان اولکی دؤورده آذربایجاندا اولوبلار، لاکین اسلام‌دان سونرا آوروپادا ظاهر اولوبلار. بولقارلار آذربایجاندا اوزون مدت مسکونلاشمالارینا باخمایاراق، دؤولت قورماسالار دا، آوروپایا داخل اولان کیمی اؤز حکومتلرینی قوردولار. مجار طایفالاری دا آسیادان آوروپایا کؤچوبلر و بو گون آوروپادا مجاریستان آدلی اؤز مستقیل دؤولت‌لری وار. اونلاردان اول فیئر و اویغورلار آسیا تورکلریندن آیریلاراق ۲۰۰۰ ایل اول آوروپادا اؤز دؤولت‌لرینی قوراراق معاصر مدنیته‌ی حیاتا کئچیرمیشلر. سابیرلر و کومانلار آوروپادا اؤز دؤولت‌لرینی قورا بیلیمه‌سه‌لر ده، مترقی جمعیتلر کیمی موجود ایدیلر.

خزرلر آذربایجانا گلنده قدرتی دؤولت‌لری یارادیب و اونلار عصرلر بویو قدرتی حاکمیت قوروبلار. گؤی‌تورک و خزر ایمپریالاری ۴۰۰ ایلدن چوخ حکم سورموش و آذربایجاندا بو گون ده موجود اولان زنگین ادبیات قویوب گئتمیشدیر. ان اساسی ایسه قدیم زامانلاردان آذربایجاندا مسکونلاشان اوغوزلارین آذربایجاندا مسکونلاشماسی، بعضیلرین ایسه اسلام‌دان سونراکی دؤورلرده بورا کؤچمه‌سی‌دیر. ماراقلی مقام اوندان عبارت‌دیر کی، اسلام‌دان سونراکی کؤچلر اساس حساب ائدیلمه‌سی و اولکی کؤچلر بیلیرکدن اونودولور(۴).

آوارلار میلادین ۵۱۷ جی ایلده حاکمیت‌لرینی قوردولار و ۸۰۴ جو ایلده قدر داوام ائتدیلر. اونلار آوروپادا دا حکومتلر قوردولار. محض ۵۵۷ جی ایلده قافقازدان کونستانینوپولا(قسطنطنیه)یه گئتدیلر و بیزانسله علاقه قوردولار. ۵۶۲ جی ایلده قارادنیزین شمال ساحل‌لرینه چاتدیلار، دونای چاپی‌نین جنوبونو فتح ائتدیلر و بالکان تورپاقلارینا داخل اولدولار. بیزانس حکومتی اونلاری اؤز نظارتی آلتینا آلدی و آوارلارین شمال-غربه کؤچ ائتمه‌سینه سبب اولدو. اورادا فرانکلر آوارلارین ایره‌لیله‌مه‌سینی دایان‌دیردی‌لار. آوارلار تنگریزم دینینه اینانیردی‌لار و ایکی حاکمیت دؤورو واریدی، بیرینجی دؤور ۶۰۲-۵۶۲ ایللری، ایکینجی دؤور ۸۰۴-۵۶۷ ایللری آراسیندا. عرب منبع‌لری آوارلاری ساسانیلر کیمی تخت و تاج صاحب‌لری حساب ائدیرلر. آوارلار اوزون مدت قاراباغدا یاشامیش، شوشا شهری اونلارین پایتختی اولموشدور.

۸-۱) بولغارلار

تاریخچیلرین فیکرینجه، بولغارلار خزر دیلینده دانیشیردیلار و اونلارین تورک منشالی اولماسی دونیا تاریخچیلری طرفیندن قبول اندیلمیشدیر. بولغارلار ایلک دفعه میلاددان اول ۳۵۰ جی ایلده تاریخ صحنه سینیه چیخمیش و قبیلله اجماعلاری کیمی میدانا چیخمیشلار. اونلارین تورپاغی بو گون تاتاریستان آدلانیر. سونرالار (میلادی ۵۶۷ جی ایل) آذربایجانا گله رک اجتماعی حیاتلارینی داوام ائتدیردیلر. هجری ۶-۷ جی عصرلرده بولغارلارین قاضی بردج آدلی بؤیوک بیر تاریخچی سی واریدی کی، او، «بولغارلارین تاریخی» آدلی کیتاب یازمیش و بو گون دونیانین مختلف دیلرینه ترجمه ائدیله رک نشر ائدیلمیشدیر. قاضی مصطفی بردج اؤزو بولقاریستانین قدرتلی حکمداری اولوب و کیتابیندا آذربایجان دان بحث ائدرکن بو دیارین ادبیاتیندان دا بحث ائدیر. او گؤستریر کی، بولغارلار تقریباً میلادین ۶۸۰-جی ایلرینده آذربایجان دا اولوب، خزر دنیزینه یاخین، قاراباغ و گنجه کیمی اراضیلرده مسکونلاشیبلار. قاضی بردج ۱۲۴۶ جی ایلده وفات ائتمیشدیر و کیتابیندان گؤتورولموش معلوماتلاردان اونون آذربایجانین بؤیوک شاعری نظامی گنجوی ایله، خصوصاً ده نظامی نین اوغلو محمدله گؤروشلری اولدوغونو بیلیریک. قاضی بردج نظامی حاققیندا معلومات وئرمک و اونون اثرلرینه استیناد ائتمکله پاناشی، ایران ادبیاتیندا - تورک و فارس دیلرینده او قدر ده دقت یئتیریلمه یین معلوماتلاری بیزه چاتدیریر. او، «شان قیزی داستانی» بؤیوک اثرینی یازان میکائل باشتو آدلی شاعرین آدینی چکیر و اونون بعضی مقاملارینی آچیقلایر. مارقلی دیر کی، بو احوالات شیفاهی شکیلده ده یاییلیب. و نظامی نین ائشی (آروادی) - آفاق دا بو حکایه نین ایفاچیلاریندان بیریدیر، چونکی دربند حکمداری بو صنعتکار خانیمی - بیر قاراواش کیمی نظامی گنجوییه وئرمیش، نظامی ایسه هئج وخت اونا قاراواش کیمی باخمامیش، دها چوخ اونا عاشیق اولموش و اونو اؤزونه حیات یولداشی ائتمیشدیر. نظامی ده آفاق دان بو اثرین الیازما نوسخه لری واریدی و اوغلو محمد آتاسینین اولوموندن سونرا اونو (الیازمانی) قاضی بردجه تقدیم ائتمیشدی .

شان قیزی داستانی نی میکائل باشتو بولغارلارین آذربایجان دا اولدوغو دؤورده یازیب. اونون کیتابین مؤلفی حاققیندا معلوماتی بو اثرین هجری ۳ جو عصرده، هجری ۲۴۱ جی ایلده، یعنی ۱۲۰۰ ایلدن اول یازیلیمیش اولدوغونو گؤستریر.

اونوتماق اولماز کی، قاضی بردج ده اؤز حیاتیندان یازیر. جلال الدین خوارزمشاهین کیتابخاناسیندا کیتابخاناچی وظیفه سینده چالیشمیشدیر. او، اؤزونو «آذان» ین اوغلو، «آرپات» ین نوه سی حساب ائدیر. او، «هون کیتابی» آدلی کیتاب یازان «محمد قالی» آدلی بیر صوفی دن ده بحث ائدیر. قاضی بردج ین کیتابی آلمان یازیچی سی «رینولد کوهلئر» طرفیندن آلمان دیلینه ترجمه اولونوب و واسیلی رادلوف دا اؤز کیتابلاریندا قاضی بردج ین معلوماتلاریندان استفاده ائدیدی. بو کیتاب دا مهم مقام ایران دا ساختا نقده آدی ایله آدلاندیریلان «سولدوز» شهرینین دوزگون قئید اولونماسی و همین کیتابدا اونون ایلکین آدی سولدوز ایله یازیلما سی دیر.

قاضی بردج آذربایجاندا یاشایان خزر تورکلرینین یوکسک و گنیش مدینیتیندن دانیشیر و اونلاری آغاجری آدلاندیریر. قاضی بردج اؤزو آذربایجان تورپاقلارینی طایفا-طایفا تانیمیش، شهرلرینی گزمیشدیر. نهایت، بولقلارلارین لیدئری بالتاوار عنوانیلا تقدیم ائدیر، چونکی اونلارین لیدئری دؤیوش میدانیندا الده بالتا توتوردو. بالتاوار بولقارستان لیدئرلرینین لقبی دیر. بولقلارلار میلادین ۸۸۵جی ایله آوروپایا داخل اولاندا کیریل الفباسینی قبول ائدیلر. قاضی بردجین قئید ائتدیگی بولقلار موسیقی آلتلرینین آدلاری دا دقت چکیر. اونلاردان بعضیلرینین آدلاری بئله دیر: قوال (قوال)، دودوک، کاباقیوا، قادولکا، توبان (ناغارا) و س. گورونور کی، بو سؤزلر ده آذربایجان دیلینه تامامیله بنزهیر و اونولا بیردیر.

۸-۲) مجارها

ماجارلار و یا مجارلار دا آسیادان آوروپایا کؤچموش تورک منشألی دیر. آرتور کستلر ماجارلارلا خزرلرین صنعتی آراسینداکی یاخینلیقدان و بیرلیگیندن بحث ائده رک یازیر کی، ماجارلار میلادین ۸۹۶جی ایله خزرلردن آیریلیبلار، لاکین اونلارین لیدئری خبارکه آدلی خزر طایفاسی اولوب. اونلار چوخ صنعتکار و باجاریقلی ایدیلر (خزران، ص ۵۳). بو گون ماجارلار ماجاریستاندا مستقیل اؤلکه و قدرتی حکومت قوروبلار. ایلک ماجاریستان دؤولتی میلادین ۸۹۵جی ایله آرپاد طرفیندن قورولدو و آرپاد حکومتین باشینا گتیریلدی. سونرا اوغلو کرال ائشتون خیریستیانیلیگی قبول ائتدی. بولقلارلا ماجارلار آراسیندا چوخدانکی دوستلوق واریدی و محکم اولراق قالیردی. ۹۰۵جی ایله یازلمیش «Administrando Imperia» کیتابیندا ماجاریستان تورک دیلی اؤلکه ساییلیر و اونون اوردوسونا استیناد ائدیلیر. او، ماجارلاری پئچنقلرین بیر حیصه سی حساب ائدیر. ماجارلار آوروپادا آلمانلارلا قارشیلایشیر و اونلاری مغلوب ائدیرلر. لاکین مونقوللار دؤورونده مغلوب اولراق عثمانلی و طنداشلیغینی قبول ائدیلر. بو مدت عرضینده ماجار ادبیاتی چوخ اینکیشاف ائتدی و بوگون دنیا شؤهرتلی ساییلیر. بوگون، هر یکی ایلدن بیر ماجاریستاندا «توران شنلیگی» کئچیریلیر کی، بورادا دونیانین هر یئریندن گلن تورکلر ماجار تورکلری ايله امکداشلیق ائده رک بؤیوک و قلوبال فئستیوال کئچیریر و بیرلیکلرینی نومایش ائدیرلر. بو فئستیوالدا موختلیف اؤلکهلردن بوتون تورک نماینده لری اشتیراک ائدیر.

۹) خزرلرین دیلی

ابوالفضل ائلچی بی خزرلره آذربایجان ایلگیلرینی آراشدیرمیش و درین معلومات مالیک اولان بیر مقاله یازمیشدیر. بو مقاله نی محمت کمال اوغلو تورکجه یه چئویرمیش و تورکیه ده بیلیم یوردو طرفیندن ۲۰۱۴جو ایله یایلمیشدیر. ائلچی بی یازیر: «آذربایجان و خزر دیلرینین کؤکو باتی هون دیلینده بیرله شیر». البته بو سؤزله تارتیشما یئری واردیر سا واز کئچیب اساس سؤزونه چاتیریق:

«آذربایجان تورکلوغو و آذربایجان تورکجه سینین شکیللنمه سینده خزرلرین چوخ اؤنملی رولو اولموشدور. ۹-۸جو عصرلرده خزر-عرب ساواشلارینین چوخو آذربایجان توپراقلاریندا وقوع بولموشدور. سونوجدا خزرلرین بیر قیسمی مجبور اولاراق آذربایجاندا یئرلشمیشدیر. بوگون آذربایجاندا خزرداغ (فضولی)، خزریورد (اوردوباد)، و... یئرآدلاری خزرلردن قالمادیر. ابولفضل ائلچی بی مقاله سینده، ابن الاثیرین خزرلر حاققینداکی گؤروشلرینی و خزرلرین کئچمیشینی اله آلمیشدیر. الچی بی، بو مقاله سینده خزرلر حاققیندا علمی گؤروشلرینی ایله ری سورموشدور.»

(ELÇİBEY, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 18, 2014, Sayfa 57-76.)

تاریخی کیتابلاردا، او جمله دن «تاریخ مبارکشاه» دا خزر دیلی و یازیزی حاققیندا معلوماتلار وار. بو کیتاب فارس دیلینده اولماسینا باخمایاراق، تورکلر و اونلارین مدنیتی و ادبیاتی حاققیندا یازیلدیغی اوچون فارس دیللی سویداشلاریمیز طرفیندن بئنیلمه ییب، بیله رکدن اجتماعیتین الی چاتمایان یئرده ساخلایبیلار. بو کیتاب ۱۹۲۷جی ایلده لندن و کابل ده و بو یاخینلاردا تبریزده نشر اولونوب. فخرالدین مبارکشاه خزرلر حاققیندا یازیر: «خزرلرین ده یازیزی وار و بو یازی روسلار عایدیدیر و اونلار یاخین اولان بیر روملو طایفا بو یازی ایله یازیر و اونلاری روم روسلاری آدلاندیریرلار، سولدان ساغا یازیرلار، حرفلر بیرلشمیر و اونلارین یازیزی ایگیرمی حرفدن چوخ دئییل. . . . و بو خطی یازان بو خزر طایفاسی اساساً یهودیلردیر» (مبارکشاه، ۲۰۱۹، ۸۵).

اثرمنی تاریخچی سی مویسنی خورناتسی خزرلری میلاددان اول ۳جو عصرده، گورجو تاریخچی سی لئونتی مروئلی Mroveli Leonti ایسه میلاددان اول ۴جو عصرده خزرلرین موجودلوغونو سندلشدیرمیشلر. بو گون خزرلر آذربایجانین بعضی بؤلگه لرینده، مثلاً، «خزریورد»، «هادروت» و «فضولی» - «خزرداغ» دا یاشاییرلار. س. س. بوقوش S.S. Boquş و B. Dorn و ب. دورن Doren B. کیمی بیر چوخ علم آدامی بو ساحه ده کیتابلار یازمیشدیر کی، اونلارین اکثریتی اثرلرینی عرب یازیلارینا اساسلانمیشدیر. محمود کاشغری ده مارقلی معلوماتلار وئریر. اونون «دیوان لغات التورک» نده یازدیغینا گؤره، خزرلر آذربایجانین جنوبوندا - تبریز و اردبیل ده داخل اولماقلا عربله قارشی ووروشموشلار. روس آرخنولوجو س. آ. پلتننوا S. A. Pletneva خزر دنیزینین ساحلرینده خزرلر حاققیندا تاپینتیلارینی تقدیم ائدیر.

پروفیسور فریدون آغاسی اوغلو روس و اثرمنی تدقیقاتچیلارینین خزرلرله باغلی تحریفلرینی ده افشا ائدیر. خزر یازیزی و دیلی عرب کیتابلاریندا بحث اولونوب .

«اولگون ارگون - پاشا چنگیز کارا ۲۰۰۸جی ایلده باکی دا پروفیسور آغاسی اوغلو ایله گؤروشوب و او عالیمین «تانری ائلچی سی ابراهیم» آدلی یاپیتین تورکیه تورکجه سینده دیل ایچی چئویری سینی یاپیرلار و تورک دونیاسی حاققیندا صحبتلر آپاریلار. بو آرادا خزر تاریخی و کولتورو، هم ده تاریخده قویدوغو میراثی آراشدیرما باشلاریندا اویناییر. خزر یازیشمالاری بلگه لرینی احتوا ائدن ائدن «P. Konstantinoviche KOKOOZOV» ون چالیشماسینی موسکوا دولت کتابخاناسیندان آلیب، روسجا

متنلرین آذربایجان تورکجه سیننه چئویری سیننی بویونلارینا آلیرلار. بو چئویریلردە باکو دیلر اونیوئرسیتەسی روس دیلی اؤیره تیم اویهلریندن و آذربایجان دا غزئته چی لیک و مترجم لیک یاپان کیشیلردن رسمی خدمت آلیرلار. بیر سونراکی آشامادا بوگون باکو دولت اونیوئرسیتە سینده اؤزگون بلگه لر ایشیغیندا یهودی- خزر یازیشمالاری سیته سی ایله تیشیم فاکولته سی دکاتلیغی دؤکتور ووقار ظفراوغلو ایله بیرلیکده یازیشمالارین هم آذربایجان تورکجه سینده هم ده تورکیه تورکجه سینده حاضرلادیلار. کیتاب ۲۰۰۹ ایلینده آذربایجان دا باسیلدی» (ERGÜN - KARA, 2018, S 39).

۱۰) خزرلرین یازیسی و خطی

روسیادا مایاتسکی قازینتیلاریندا اورتایا چیخاریلان خزرلر دؤنمی سئرامیکلرینده و سارکل ده بولونان یئنه خزرلر دؤنمی توغلارلاردا گؤکتورک یازیسینا بنزه یین اویمایا یازیلی اشارتلر گؤرولموشدور.

بارتولد و مینورسکی کیمی روس آراشدیرماچیلار، خزر دیلینین ایتیل بولقارلارینین دیلینه بنزه دیگینی، بوگون باشقا تورک بویلاری طرفیندن چتین آنلاشیلان چوواشجانین دا بولقارجا و خزرجه یه بنزه دیگینی و سونوج اولاراق خزرجه نین چوواشجایا چوخ یاخین اولدوغونو بیلیندیرمکده دیرلر. بونون یانیندا خزر اؤلکه سینده خزرجه نین دیشینده چئشیدلی تورک لهجه لرینین ده قونوشولدوغو تثبیت ائدلمیشدیر. ماجار تورکولوگی نئمته یه گؤره خزر اؤلکه سینده بولقارجا، تورکجه، سابیرجه، مجارجا قوللانیلان دیلر آراسیندادیر. راسونیی ده خزرلرین بولقار تورکجه سی قونوشدوقلارینی سؤیله مکده دیر.

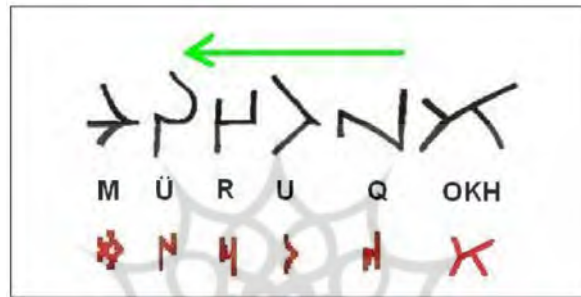
زکی ولیدی توغان دا یاپدیغی آراشتیرما نتیجه سینده چئشیدلی قایناق اثرلرده خزرلرین دانیشدیغی دیلده بارسبک، باشتووا، کونداچیک، خاقان، خاتون، تارخان، بک، تودون، ایلتبر، تانری، خان، آغ، آزاک، توزدی، یالینیک، بورداجی، تواراجی کیمی تورکجه کلمه لری تثبیت ائتمیشدیر. بوتون بو بیلگیلر بیزه خزر دیلینین تورک دیل قوروپو ایچهریسینده یئر آلدیغینی گؤستریمکده دیر. آنجاق بوگون ۱۰۰ مین سؤزجوک تثبیت اولموشدور (پاویچ، ۱۳۹۶).

خزر یازیلارینین، اینه صنعتی و معمارلیغینین بیر چوخ اثرلری بوگون دونیانین موختلیف گوشه لرینده یاشاماقدادیر. ماجار آرختولوقلاری حساب ائدیرلر کی، بو اؤلکه دن تاپیلان چوخ سایلی قیزیل و گوموش اثرلری خزر صنعتینین قالیقلاری دیر. بؤیوک ایران تاریخچی سی مسعودی خزرلری تشکیلاتچی لیک باخیمیندان تاریخین بؤیوک مدنیت صاحب لاریندان حساب ائدیر. او یازیر: «دونیا دا هئج بیر سلطنت خزرلر قدر متشکل و حاضرلیق لی اوردوسو اولمامیشدیر». تاریخچیلر خزرلرین وارلی پایتختی حاققیندا دا ماراقلی فاکتلار آچیقلائیبلار. اونلارین آراسیندا عرب یازیچیلاری خزرلرین شمال پایتختی اولان بلنجر شهرینین مسجیدلرینین چوخ سایسیندان و میناره لرینین هوندورلویوندن دانیشمیش، مسلمان حاکملرین و دین خادیم لرینین مستقیللیگینی وورغولامیشلار. بیر چوخلاری دا خزر شهرلرینین تهلوکه سیزلیگینی باشقا دینلره منسوب اینسانلارین اورا سیغینماق اوچون

سببی کیمی قیمتlendirirler. بعضی مؤلفلر خزر خالقینی اؤز دینی اینانجلارینا گؤره شرقی روم ایمپئریاسینین و مقایسه ائتسک، اسلام ایمپئریاسینین خالقلاریندان داها مترقی و معاریفچی حساب ائتمیشلر (کستلر، ۱۳۷۴، ۶۵).
 خزرلرین یازی سینا عاید بیر اؤرنهیی آشاغیدا گؤروروک. بو آلتی حرفلی خزر سؤزجوغو ۱۰جو یوزیلده یازیلیمیش اولان بیر مکتوبون آلتیندا قئیدلی اولان اوقوروم سؤزودور. (قایناق :

(An Introduction to the History of Khazaria, Kevin Alan Brook, 1999)

ساغدان سولا دوغرو ایلک حرف اورخون الیفباسیندان دؤنوشهرک دییشیمه اوغرامیش اوکه سسینی وئرن شکلدیر. داها سونرا بو شکلین بیلینن ک حرفینه دؤنوشموشدور.

آلتاکی قیرمیزی حرفلر دییشیکلیگه اوغرامامیش اورخون حرفلری دیر. اورتادا بوگون قوللانماقدا اولدوغوموز لاتین حرفلری و ان اوستده اصل خزر حرفلری گؤرولور. یازی آچیقجا اوکوروم اولدوغو حالدا یاروم یاپان اوزمان اوکودوم اولاراق آختارمیش و مکتوبو اوکویان کیشی نین اونایی اولدوغونو سؤیله میشدیر. اویساک «اوکوروم» سؤزو اوکه-اور-اوم شکلینده آیریلیرسا /یوکسک اوکه خالقیندانام/ ایفاده سی اورتایا چیخار. اور = یوکسک اولدوغو بیلینیر. نجه کی بو کؤک سؤزجوکدنن «اوردو»، «اورتا»، «اورتاغ/وتاغ» سؤزجوکلی توره میشدیر. اوجا میدان و یا یوکسک یئر آنلامینی تاشیر .

(BARKMAN, Kadim Diller ve Yazilar, 1996, Yazı 18.)

خزر تورکجه سیندن بیرنچه اؤرنک جومله:

قایتما من آرتکاری سئزیمدن. (سؤزومدن اصلا دؤنم)

بو ایفاده ده قایتما من، بوگون بیر آز دا آرگو اولموش «قاییتما من» اولماقدادیر. آرتکاری ایسه «آرت» - «گئری» دئمک اولدوغوندان «گئری یه دؤنم» دئمکدیر. سئزیمدن ایسه آچیقجا «سؤزومدن» اولماقدادیر. آنجاق جومله نین دئوریک اولدوغونا دقت چکمک ایستهرم.

دا آلقیشلادی آللارنی تانگری. (و اونلاری تانری قوتسادی)

بو ایفادهده باشداکی «دا» بیزیم قوللانديغیمیز «و» اولماقدادیر. آلقیشلادی ایسه «آلقیشلادی» یعنی قوتلادی و یا قوتسادی آنلامینی داشیر. آلارنی سۆزو ایسه «اونلاری» دئمک اولور.

سۆندیر اوتنو سووبا، یامانلیقنی دوستلوقبا. (آتش سو ایله، دوشمانلیق دوستلوقلا سۆندورولور).

بو ایفادهده سۆندیر «سۆندور»، سووبا «سو ایله»، یامانلیقنی «دوشمانلیق» و اوت «آتش» اولدوغو گۆرولمکدهدیر.

بو جوملهلرین قایناغی (Tekin, 206, 31-53) :

۱۱) خزرلرده دولت تشکیلاتی

خزرلری چئورهدهکی دولترلرین آیین و اونلاردان بیر آدی اؤنه چیخاردان ان اؤنملی نوکته، یعنی قورولان روس دولتیله بیله اولدوغو کیمی سینن دولت تشکیلاتی اولموشدور. بو آنلامدا اموی و عباسی دولترینین ان گوجلۇ دؤنملرینده اوردولاریندا پارالی(مُردور) قوشون قوللانیردیلا. اونلارا قافقازلاردا قارشى دوران خزر دولتینین گوجلۇ بیر سیاسی تشکول اولدوغو آنلاشیلماقدادیر. اساساً، اسلام قایناقلاری خزر دولتی نی چین و بیزانس ایله عینی عیاردا توتدوغو کیمی دوغو آوروپانین ان بؤیوک گوجو اولاراق تصویر ائتمکدهدیلر. ۱۰ جو یوزیل اورتالارینا قدر بو هویتینی قورویان خزر خاقانلیغی، قوشون و سیاسی تشکیلاتی باشدا اولماق اوزره بیر چوخ یؤنوله گۆک تورک دولتیله بؤیوک بنزریک گؤستهریردی.

خزرلر، باتی گؤی تورکلرینین(آذربایجاندا اولان گؤی تورکلر) بعضی ایداری قوروملارینی و یؤنه تیم گله نکلرینی منیمسه میشدیلر. بو تشکیلات اسکی تورک دولترینین تمل اؤزلیکلرینی داشیماقلا برابر جوغرافی، تیجاری و دینی دوروما گؤره یعنی دن شکیللندیریله رک داها گوجلۇ حالا گتیریلمیش بیر دوزن ایدی. گؤی تورک دولت تشکیلاتینی اساس آلان بیر ایداری تشکیلاتا صاحب اولان خزر دولتیله باشدا بولونان کیشی یه خاقان آدی وئریلیردی. خاقان، آشینا سولاله سیندن گلیمکده و تورک گله نکلرینه اویغون اولاراق الهی منشألی ساییلماقدایدی.

خزرلر، زامان ایچهریسینده دیشیک فاکتورلارین تأثیریه بیر چوخ آچیدان دییشیم گؤسترمیشدیله. بئله لیکله تک بیر خاقان طرفیندن یؤنه تیلن دولته ۸ جی یوزیلین ایکینجی یاریسیندان سونرا چیفته یؤنه تیم شکلی گؤرولمه یه باشلانمیشدیر. دولتین باشیندا دوران خاقان، بیر نوع حاکیمیتین سمبولو حالینا گلیمشیدیر .

خالقین باشینا قیتلیق، باهالیق، ساواشلاردا باشاریسیزلیک و باشقا اوغور سوزلوقلار گلدیگی زامان، خاقان بوندان سوروملو توتولور و بو دوروم اونون حیاتینا سون قویوردو. بلکه ده بو سببله خاقانین حاکیمیت مدتی ۴۰ ایل کیمی بیلینن بیر زامانا باغلانمیشدی. اگر بو زامان سونا ایرمه دن خاقاندا هر هانسی بیر خطاسی گؤرولورسه، بو دوروم خالقین قاریشیق لیغینا یول آچاردی. چونکو اونون بیر اوغور سوزلوقو دعوت ائتمه سیندن قورخولوردو .

خاقانلیغین اقتدار، بؤیوک خاقانین نابیی اولان خاقان بئی یین الینده بولونماقدایدی. بو نایب بؤیوک خاقان طرفیندن سئچیلیر، هر آن دئیشدیریله بیلیر و اعدام دا ائدیله بیلیردی. اؤلکهنی ایداره ائدن، اوردولارین نظم و ایداره سینی یاپان، قونشو حکومدارلاری اطاعت آلتیندا توتان دا خاقان بئی ایدی. خاقان بئی، هر گون خاقانین حضورنا چیخار، ایچهری گیریپ سلام وئردیکدن سونرا خاقانین ساغ طرفینده اوتوروردو. خاقان بئیین یاردیمجی سینا کوندور، اونون دا یاردیمجی سینا چاوشی گیر دئییلیردی. بو اوچ کیشی دن باشقاسی خاقانین یانینا گیره بیلمزدی. خزر اؤلکه سینده عدالت ایشلرینه، حکمدارا باغلی اولان یئددی قاضی باخیردی. بو قاضیلردن ایکی-ایکی یهودی، خیرستیای و مسلمان توپلوملارا تخصیص ائدیلمیش، اسکی تورک دینینده اولانلارا دا بیر قاضی آیریلیمیشدی. اؤلکه ده مسلمانلارین باشیندا اولان مسئل، حقوقی ایشلره باخان بیر کیمسه ایدی.

«خزر خاقانلیغی نین اوردو تشکیلاتینا گلدیکده، گوجلو بیر اوردو یا صاحب اولدوقلاری بیلینمکده دیر. خزرلرده کی بو گوجلو قوشون تشکیلاتی یوکسلمکدهیدی. اوردو ۱۲مین کیشیدن تشکیل اولدو. قوشون داها چوخ خوارزمیلردن میدانا گلیردی. قوشون معاشلارینی اوزون وعده لرله و منتظم آرا لیکلارلا آیردی لار. اوردو اولان اوستو حاللاردا توپلانیر، مثلاً قوشوندان بیر ی وفات ائتدیگینده یئرینه یئنی سی گؤرولندی ریلیردی. کوماندان بایراقلارلا دوناتیلیمیش اوردوسونون باشیندا سوسلو سیلاحلاریلا قاتیلیر و گؤگسونه بیر زره داشیردی. اونون دا ۱۰مین آتلیسی واریدی. آیریجا ساواشلاردا اونون امرینده کی ۱۰مین آتلی دان باشقا اؤز خرچلریله اوردو یا قاتیلان وارلیقلی کیمسه لر ده بولونماقدایدی.»

(Yücel, Türk Tarihi Araştırmaları, No: 1, s 21.)

۱۲) خزر دولتی نین ییخیلماسی

خزر دولتی نین قوزئی دوغوسوندا کی بؤلگه لر دایماً اورتا آسیا یا دا تورکیستاندان گلن باشقا تورک قوملرینین تهدیدی آلتیندا بولونماقدایدی. اؤز لیکله پئچئنق و اوزلار، خزر توپراقلارینی زورلاماق ایدی لار. ۸۶۰ ایلیندن سونرا کی آخینلاریلا دون و دینیپر چایلاری آراسیندا کی بؤلگه نی اله کئچیرن پئچئنق و اوزلار، خزر دولتی نی ایگیجه ضعیفلتمیش دیلر. کومان-قیپچاقلار دا پئچئنقلر، همان زاماندا بیزانس اوردوسوندا پارالی (موزدلی) اولراق وظیفه آلمیش دیلر.

اوزلارلا بیرله شهرک سالدی ریلرلار، خزرلر ایسه سالدی ریلاری انگلله سه لر ده دوشمانلارینی تام اولراق مغلوب ائتمیر دیلر. بو یوزدن اونلاری باتییا دوغرو سوق ائتمه یه چالیش دیلر و بوندا باشاریلی اولدولار. آما ۸۵۴ ایلینده کابلارلارین، داها سونرالاری داماجارلارین، کالیزلرین و بولقار اسکیلرینین خزر حاکیمیتیندن آیریلما سینا انگل اولما دیلار. هر گئچن گون گوج غیب ائدن خزر خاقانلیغی، سون زامانلاریندا بیرچوخ فرقلی قوملارین سالدی ریلارینا معروض قالدی.

بو سالدی ریلاردان ان اؤنملیسی پئچئنقلر طرفیندن یاپیلانلاردی. پئچئنقلرین ایدی لدن دوغویا گئدن تجارت یوللارینی تهدید ائتمه لری، خزرلره ساواش مالارینی قاچینی لماز قیلدی. پئچئنقلرین ایدی ل چایینا دوغرو و خزر اؤلکه سینه یاپدیقلاری هجوملاری

آرتیردیلار. خزرلر، پئچئنقلره قارشی اوزلارلا آنلاشیب ۸۶۰ ایلینده پئچئنقلره قارشی بیر خزر- اوز اتقاقی اولوشدوردولار. آما بو اتیفاقا راغماً پئچئنقلری اورتادان قالدیرمادیلار. اؤته یاندان روس سالدیریلاری دا خزرلره بؤیوک ضرر وئرمیشدیر. اسلولارین ۸۶۴ ده کیئوی اله کئچیرمه لرینین آردیندان روسلار، بیر چوخ اسلاو قبیله سینین قاتیلما سببیلر ۸۸۴ ده خزرلره قارشی بؤیوک بیر اتحاد اولوشدوردوروب سارکل شهرینی اله کئچیردیلر .

خزرلر، قارشی قارشیا قالدیقلاری عصیانلار و سالدیریلار سونوجوندا آغیر مغلوبیت وئره رک عسکری، سیاسی و اقتصادی باخیمدان اولدوقجا ضعیف دوشدولر. چاره سیزلیک ایچینده قالان خزر خاقانی، ۹۰۰ جو ایللرینده دربندی آشاراق اسلام توپراقلارینا گیرمک ایسته دی؛ آما باشاریلی اولمادی. او بیر ی یاندان ایگیجه آرتان پئچئنق آخینلارینا قارشی ماجارلارین دسته یینی ساخلاماق اوچون اونلارلا بیر دولت قوردوردولار. آنجاق بو دولت اوزون سوره یاشامادی و ییخیلیدی.

بوتون بونلارین یانیندا بیزانس امپراتورلوغو دا خزرلرین چؤکوشونده ائتکیلی اولدو. روم امپراتورو بیرینجی لاکاپئوس، اؤلکه دن قوودوغو یهودیلرین خزر اولکه سیننه سیغینماسی اوزهرینه کیئو کئیزی ایگور ایله آنلاشاراق خزرلره قارشی بیر سفر دوزنله دی. خزرلره روسلار آراسیندا میدانا گلن چاتیشمالاردا روسلاری دستکله ی بیزانس، بونولا دا کیفایتلنمه ییب بعضی اوز، اوغوز، پئچئنق، آس و آلان قبیله لرینی ده خزرلره قارشی کیشکیرتدی. خزرلر بو سالدیریلار قارشی دیرنمه گه چالیشسالار دا بو مجادلر ساده جه چؤکوشو یاواشلا دیردی.

۹ جو یوز ایلین سونلارینا دوغرو باغیم سیزلیقلارینی قازانان روسلار، خزر اؤلکه سیننه سای سیز آخیندان سونرا خزر ساحیللرینه قدر گلدیلر. اونونجو یوزیلین باشلاریندان خزر توپراقلارینین بیر چوخ بؤلگه سی روسلار طرفیندن یاغمالانماغا باشلانمیشدی. بیزانسین خزرلره قارشی ایزله دیگی سیاستی دیشدیره رک اونلار قارشی جبهه آلماسی، روسلار و پئچئنقلر باشدا اولماق اوزهره قونشو تورک بویلاری ایله باشقا قبیله لرین، دولتلرین سالدیریلاری و داخیلده کی عصیانلار، خزرلرین تماماً چؤزولمه سیننه سبب اولموشدور. بو سالدیریلارین اونونجو یوزیلین ایکینجی یاریسیندان داها دا شدتلنمه سی سونوندا دا خزر دولتی نین وارلیغی تمامیه سونا چاتمیشدی. ۹۶۵ ایلیندن سونرا خزرلرین بیر بخشی کیریمه، باشقا بیر بخشی ده خزر دنیزی ایله قافقازلار آراسیندا کی ساحیه چکیلیمیشدیلر. آنجاق کیریمه ایله قافقازلار آراسیندا قالان و خزرلرین کونترولوندن چیخان توپراقلارین چئشیدلی تورک بویلاری طرفیندن اله اندیلیمیش اولماسی دا بو ایکی طرفین بیر-بیرلری ایله ارتباطینی کسمیشدی. بو بؤلگه یه پئچئنق، اوغوز و قیپچاقلار گلیب یئرلشمیشدیلر. کومان-قیپچاق اؤلکه سی ده، خزرلرین ییخیلیشیندا جوغرافی اولاراق گئیش بیر آلانا یاییلماق و بو آلانین کونترولونو ساخلاما ماق ائتکیلی اولموشدور. بئله لیکله خزرلر، روس ، بیزانس، تورک قبیله لرینی سالدیرالاری، هابئله ایچ عصیانلار نتیجه سینده ییخیلمیشدیر.

۱۲۲۹ جو ایلده موغول اوردوسو طرفیندن استیلا ائدیلمیشدیر. خزرلرین بیر بؤلومو کومان-قیپچاقلارا، بیر بؤلومو ده روسلار آراسینا قاریشاراق اولنلارین آراسیندا اریمیشدیلر. گئری قالانلارین بیر بخشی ده ۱۲جی یوزیلین سونلارینا قدر داغیستان، اؤزلیکلکه دربند چئوره سینده یاشامیشدیلار.

خزر خاقانلیغی نین چؤکوش سببلرینی دیش و ایچ سببلر شکلینده ایکی یه آیراراق اینجه لهیه بیلیریک. دیش سبب بئین ان اؤنئملی سی خزرلرین جوغرافی باخیمدان سون درجه اؤنئملی بیر بؤلگه نی اللرینده توتمالاری دیر. بئله لیکله دوغودان باتییا، قوزئیدن گونئییه گئدن دونیانین ان اؤنئملی تجارت یولارینی اللرینده ساخلامالاری و بو یوللاردا امنیتین ساخلاماسی نتیجه سینده قازاندىقلاری بؤیوک گلیرلر، سبب اولموشدور بیرچوخ میللتین گؤزو خزر توپراقلارینا دیکیلسین. بو یوزدن اؤزلیکلکه قونشو قبیله لرله بؤلگه ده کی بؤیوک خاقانلیقلار، خزرلر قارشى فعالیت گؤسترمه یه باشلامیشدیلار.

ایچ سببلرله گلدیکده؛ قوشون سیستم ایله خاقانلیق تشکیلاتینین پوزولماسی خزرلرین چؤکوشونون ایلکین سببلریندن بیرسی اولموشدور. دولتین ییخیلماسیندا، خزرلرین گئتدیکجه قوشون میللت اولماقدان چیخمالاری دا بؤیوک رول اوینامیشدیر. ۹جو یوزیلین اورتالارینا قدر خزر دولتی دواملی اولاراق بؤیوین، اولدوقجا گئنییش بیر جوغرافیا و فرقلی قوملار حکم ائدن بیر وضعیتده دئی. دولت و توپلومداکی دیشیمه پارالل اولاراق بوزقیرلی خزر تورکلری قوشون اؤزلیکلرینی الدن وئرمیش و اوردونو پارالی (موزدولو) یابانجی عنصرلرله تسلیم ائتمه یه باشلامیشدی.

اؤلکه ده ذوق و صفاهات آرتمیشدیر. زنگینلشمه نین دوغال بیر سونوجو اولاراق توپلومدا حاکیم اولان صفاهات، بوزقیر حیاتی ایچهریسینده دینامیک بیر حیات سورن انسانلارین شهرلرده کیملیک دیشیدیرمه لرینه یول آچمیشدیر. صاحب اولونان زنگین لیک و اهمیتینی ایتیرن قوشون، دیسیپلین سیستمینی الدن وئرمیشدی، دوغودان گلن تورک بویلاری باشدا اولماق اوزره بیرچوخ توپلولوجون هدفی تکجه ذوق و صفا آلماق حالینا گتیرمیشدیر. او بیر یانندان خزرلرین چئشیدلی قوملاری حاکیمیتلری آلتینا آلمالاری و سون زامانلاردا تجاری قازانجین چوخالماسیندان دولایى دونیانین چئشیدلی یئرلریندن تجارت ایچین اینسانلارین خزر شهرلرینه گلیب یئرلشمه لری، اؤلکه ده چئشیدلی دیللرین قونوشولماسینا یول آچمیشدیر. آیری دیللر قونوشانلار آراسیندا قوروپلاشمالار میدانا گلیمیشدیر. دولایسیسیلا اؤلکه ده دین، دیل، کولتور، منفعت و کادر بیرلیگی یوخ اولموشدور.

خاقان ایله سارایین ایله ری گلنلرینین یهودی اولماسی و اؤزلیکلکه سون دؤنملرده اوردونون بؤیوک بیر قسمینین مسلمانلیغی قبول ائتمه سی، سارای ایله اوردونو بعضی نوکته لرده قارشى قارشىیا گتیرمیشدیر. بو دوروم زامان-زامان اوردو ایله بیر سیرا خالقین سارایا قارشى عصیان ائتمه سینه سبب اولموشدور. آیریجا خاقانلیغین گؤسترديگی و باشلانغیجدا چئشیدلی دین منسوبلاری آراسیندا موجود اولان دینی مصامحه، داها سونرالاری اورتادان قالخاراق، هر دینین منسوبو اؤلکه یه اؤز دینداشلارینین حاکیم اولماسی ایچین چالیشمیشدیر. بو دوروم ایسه ایچ چاتیشمالارا و خاقانلیغین ییخیلماسینا یول آچمیشدیر.

(Yücel, HAZAR HAKANLIĞI, No: 1, s. 16)

بونلارین هامیسی ال-اله وئریب و خزر دولتی نی ییخماغا قادر اولموشدور.

۱۳) خزرلرین ادبیاتی و مدنیتی

خزر یازیلارینین، اینجه صنعتی و معمارلیغینین بیر چوخ اثرلری بو گون دونیانین موختلیف گوشه لرینده یاشاماقدادیر. ماجار آرختولوقلاری حساب ائدیملر کی، بو اؤلکه دن تاپیلان چوخ ساییلی قیزیل و گوموش اثرلری خزر صنعتینین قالیقلاری دیر. ایران تاریخی سی مسعودی خزرلری تشکیلاتچی لیک باخیمیندان تاریخن بؤیوک مدنیت صاحبلاریندان حساب ائدیملر. او یازیر: «دونیانین هئچ بیر سلطنتینین خزرلر قدر متشکل و حاضریقلی اوردوسو اولمامیشدیر». تاریخیلر خزرلرین وارلی پایتختی حاققیندا دا ماراقلی فاکتار آچیقلائیبلار. اونلارین آراسیندا عرب یازیچیلاری خزرلرین شمال پایتختی اولان بلنجر شهرینین مسجیدلرینین ساینندان و میناره لرینین هوندورلویوندن دانیشمیش، مسلمان حاکملرین و دین خادیم لرینین مستقیللیغینی وورغولامیشلار. بیر چوخلاری دا خزر شهرلرینین تهلوکه سیزلیغینی باشقا دینلره منسوب اینسانلارین اورا سیغینماق اوچون سببی حساب ائدیملر. بعضی مؤلفلر خزر خالقینی اؤز دینی اینانجلارینا گؤره شرقی روم ایمپریاسینین و اسلام ایمپریاسینین خالقلا ریندان داها مترقی و معاریفچی حساب ائتمیشلر.

خزرلردن قالان اثرلر داها چوخلوق قازانمادایر. کئچن اون ایلیکلرده بؤیوک قازینتیلار عمله گلیب و یئنی معلوماتلار الده ائدیلمیر. لئو قومیلوو آرختولوگ اولراق، عینی حالدا تاتار خالقیندان دیر. خزرستان حاققیندا درین آختاریشلار آپارمیش و درین معلوماتلار دا الده ائتمیشدیر. بو زاماندا باشلایراق، معمارلیق عابیده لری بلله نیر و یازیلاری اوزه چیخیر. او جمله دن خزرلردن دوواریلاردا چکیلن تصویرلر آراشدیرماچیلاری داها دوشونمه یه سوق ائدیملر و بو تصویرلری چَرزجی آدلی بیر یازار توپلاییب آراشدیریر.

(ÇEREZCI, 2002, S 779-814.)

۱-۱۳ خزرلردن اوچ اثر بللی دیر:

۱) خزر لوحه لری (۲) شان قیزی داستانی (۳) نوم بیتیک .

۱-۱۳) خزر لوحه لری

خزرلر دؤورونده کودلاشدیریلیمیش فورمادا یازیلیمیش اثر، خزر خاقانینین عباسی خلیفه لرینین نماینده لرینه یازدیغی مکتوبلار تشکیل ائدیملر. بو مکتوبلار اندولوس دا خلیفه نین نماینده سیندن باشقا دینلرین نماینده لری - خیریستیانلار و یهودیلر ایله دینی مباحثه لرده اشتیراک ائتمک اوچون خاقانین سارایینا اسلام فقیه لری تقدیم ائتمه لرینی خواهیش ائدن مکتوبلار عاییددیر. بو

گون الیمیزده اولان بو کیتاب خزر یازیشمالاری (خزر لوحه‌لری) آدی ایله نشر اولونوب و اونون متنی خزر شاهینین خلیفه‌نین اسپانیاداکي نماینده‌سینه یازدیگی مکتوبلاردیر .

خزر یازیشمالاری: (Khazar Correspondence) ۹۶۰-۹۵۰-جی ایللر آراسیندا کوردووا خلیفه‌سینین کاتیبی حسدای ابن شاپروت ایله خزریستان خاقانی یوسف ابن هارون آراسیندا سلسله مکتوب موبادیله‌سی بو اثری اولوشدورور. بو یازیشما خزرلره عایید اندیلن آرسایلی سندلردن بیریدیر؛ خزرلرین تاریخی دایره‌ده ان مهم منبع‌لردن بیر حساب اولونور. بو یازیشما هم خزرلرین یهودی‌لیگی قبول ائتمه‌لرینه، هم ده بو دینین سونراکی نسیللره یایلماسینا عایدیر. بو یازیشمالار اونو دا گؤسته‌ریر کی، ۶۹۶-جی ایله «خزر ایمپئریاسی»نین سقوطوندان بیر نسل سونرا هله ده حربی گوجه مالیک‌ایدیلر و بعضی قونشولاریندان خراج (وئرگی) ییغیردیلار.

یوسف ابن هارون ۹۶۰-۹۵۰-جی ایللرده خزر خالقینین شاهلاریندان بیریدیر. یوسف، خزر خاقانی ۲-جی هارونون اوغلودور، بیزانس جبهه‌سی اونون اوردوسونا قارشی قئیده آیینمیشدیر. یوسفین آروادی (یاخود اونون آروادلاریندان بیر اولاییلر) آلانلار پادشاهینین قیزی‌ایدی. (Brook, 2006, 12)

اونون عنوانی نین «خاقان»، یوخسا «بیگ» اولماسی ایله باغلی فیکیر آیریلیگی واردیر. اولاییلرین کی، خزرلر آراسیندا ساواش و سیاسی حاکمیتین آیریلماسینی نظرده آلاق، او، بو ایکی صلاحیتدن یالنیز بیرینه مالیک‌دیر (Dunlop, 1954, 33). یوسف خارجه باشقا یئرلرده یهودیلرله فعال شکیلده علاقه قورماغا چالیشیردی. خزرین یازیشمالاری و سئچستئر مکتوبو اونولا باغلی‌دیر. خزرله یازیشمالاریندا او، خزرین مسئله‌لرینی حل ائتمک اوچون کوردوبادان (اسلام اندلوس‌وندا) بیر خاخام‌لا دانیشیق‌لار آپاریب. یوسف کیئوده اولان روس و پئچئنق‌لره قارشی محاربه‌لرده، ائله‌جه ده کریمه یاریم‌آداسیندا بیزانسیلا آرا-سیرا مناقیشه‌لرده اشتیراک ائدیردی. او، خزر یازیشمالاریندا خزر دنیزی اطرافینداکی مسلمان تورپاقلارینی تالانچی‌لاردان قورودوغونو بیلدیریدی .

یوسفین طالعی معلوم دئییل. یوسفله باغلی مکتوبلارین یازیلماسیندا چوخ کئچمه‌میش خزر ایمپئریاسی کیئولی ۱-جی سویاتوسلاو طرفیندن محو ائیلدی؛ اونا گؤره ده اولاییلرین کی، او، روسلارلا دؤیوشده اشتیراک ائدیپ و مغلوب اولوبدور. جامبرید اگه اونیوئرسیتته‌سی کتابخاناسیندا قورونان عبرانیجه متنلر آراسیندا ۱۰-جو یوزیلین ایلك یاری‌سیندا قالما، خزرلره عاید عبرانیجه بیر مکتوب بولونموشدور. مکتوبون تاریخی صحتی تارتیلماقلا بیرلیکده متنده کئچن خزر آدلارینین چوخونون تورکجه اولدوغو گؤرولمکده‌دیر. بونلار آراسیندا اویمایا ایله یازیلیمیش بیر خزرجه کلمه‌یه ده راستلانمیشدیر. «کیئو مکتوبو» اولاراق آدلاندیریلان بو مکتوب ۳۰ سطرده عبارت‌دیر. (پاویچ، ۱۳۹۳، ۱۸).

شان قیزی داستانی هجری ۲۴۱ جی ایلده، یعنی ۱۲۰۰ ایل اول آذربایجاندا میکائل باشتو طرفیندن تورک دیلینده یازیلیمیش بویوک داستانلار کیتابی دیر. کیتاب ۴ داستاندا عبارتدیر. بو کیتابین اوریزینال متنی بو گون موجوددور. ماراقلی دیر کی، آذربایجانین بویوک شاعری نظامی گنجوی بو گؤزل اثردن بهره لنمیش و خمسه ده کی قهرمانلارینین، خصوصاً ده قهرمان قادیلارین اوزلرینین تصویرینده «شان قیزی» ندان الهام آلمیشدیر. نه گؤزلدیر کی، اونون سئویملی آروادی آفاق بو داستانی بیر اوزان کیمی روایت ائدیرمیش؛ بلکه ده کیتابین الیازماسی اونون الیه نظامی نین الینه چاتمیشدیر...

حکیم نظامی گنجوی نین اؤلمز اثرلرینی یارتماقدا اساس الهام منبعی آفاقدان آلدیغی دیر. آفاق - نظامی نین حیات یولداشی بیر قارواش کیمی دربند حاکیمی طرفیندن هدییه وئریلمیشدیر. نظامی اوزو بو حادثه یه چوخ گؤزل استینادلار ائدیر. آفاق «شان- قیزی» داستانی نی بیر ائپیک پوئستی کیمی صحنه یه چیخاریر، بیر اوزان کیمی اوخوورموش.

بو اثرین مؤلفی بولقار-آذربایجان شاعری میکائل باشتو (۲۱۳-۳۱۵ ه. / ۸۲۸-۹۳۰) دور (توغرول، ۲۰۰۴، ص ۱۷). بو ایللرده بولقارلار بو اون ایللیکلرده آذربایجاندا یاشاییرمیشلار، سونرادان خزر امپیریاسی طرفیندن وولقا چایی ساحلرینه کؤچورولموشلر. بو معلوماتی هجرتین ۷ جی عصرینده یاشایان بویوک بولقار تاریخچی سی قاضی مصطفی بردج «بولقاریستان تاریخی» کیتابیندا قئید ائتمیش و اونو آذربایجان ادبیاتینین اثری حساب ائتمیشدیر. اونون نظرینه بو اثرده آذربایجان تورکجه سیندن استفاده اولونوب. بو تاریخچی نظامی نین قوجالیغینی دویموشدو. او نظامی نین اوغلو - محمد بو اثرین الیازماسینی قاضی بردجه گتیردیینی یازیر. (www.djagfar_tarihi.htm). بو ائپوسدا استفاده اولونان پئرسوناژلار لاپ اولدن نظامی اثرلرینده گؤرونور. (باشتو، ۱۹۹۱، ۲۳)

«شان قیزی داستانی» کیتابی آذربایجاندا یازیلیمیش اثر دیر. میکایل باشتو هجری ۲۱۳ جو ایلده (میلادی ۸۲۸- جی ایلده) باشتودا آنادان اولموش و اثرینی هجری ۲۴۱ جی ایلده (میلادی ۸۵۷) یازماغا باشلامیش و ۲۶۲ جی ایلده (میلادی ۸۸۲ جی ایلده) سون بۆلومونو آتیرمیش و بولقاریستان حکمداری بات-اوقورا تقدیم ائتمیشدیر .

قاضی بردج بو اثری دیرلندیره رک اونو آذربایجان ادبیاتینین بیر پارچاسی حساب ائدیر، چونکی: (۱) میکائل باشتو اثرینی آذربایجاندا یازمیش؛ (۲) اثرین دیلی آذربایجان تورکجه سینده یازیلیمیشدیر. قاضی بردجین تاریخ کیتابیندان اؤیره نیری کی، میکائل باشتونون بویوک بابالاری سیبیردن هیندیستانا گئدیپ، اورادا اسلامی قبول ائدیپ، خوارزمه کؤچوبلر. سونرا آذربایجانا گلیب اورادا مسکونلاشیبلار. میخایل باشتونون تاتار عائله سی اوکراینانین باشتو شهرینه گئدیر، لاکین اوزون بیر زامان آذربایجاندا یاشامیشلار. خزر امپیریاسینین تضييقی ایله وولقا چایی اطرافینا حرکت ائتمه یه مجبور اولوب، «چیلکی بولقار Cilki Bulgar» آدلی مستقیل مسلمان دؤولتی یارتمیشلار.

ماراقلی مقام اوندان عبارتدیر کی، شان قیزی داستانی یازماسیندان ۲۰۰ ایل سونرا محمود کاشغری نین «دیوان لغات التورک» کیتابیندا شان قیزی نین نئچه پارچاسی یئر آلیر؛ بو محمود کاشغری نین بو اثر دن خبردار اولدوغونو و یا اونون خالق آراسیندا شیفاهی شکیلده یاییلدیغینی گؤستهریر. بئله لیکله «دیوان لغات التورک» ده کی بو نمونه لر داستانی اعتبارلی اولدوغونو آرتیریر .
(Kaşgarlı, 1991, 2, 77)

هجری ۳۱۸ جی ایلده (میلادی ۹۳۰ جو ایلده) میکایل باشتو تیجارت سفرینده چولمان چاییندا بوغولدو. اونون جنازه سی باتیرا آپاریلاراق مسجدده دفن ائدیلیب. اونو دا علاوه ائدک کی، میکاییلین اوغلو عبدالله بن باشتو دا بؤیوک و مشهور شاعر دیر، اونون «کسیک باش بیتیک» ی ایسه دونیادا مشهور بیر اثر دیر. عبدالله ابن باشتو بو اثری هجری ۳۰۹ جو ایلده (میلادی ۹۲۱ جی) یازمیشدیر کی، بوگون ده موجوددور.

قئید ائدک کی، بو گون شان قیزی داستانی دونیانین جانلی دیلرینه ترجمه اولونوب. «شان قیزی نین داستانی» روس دیلینه ده ترجمه اولونوب و سئویندیریجی حال دیر کی، ۱۹۳۰ جو ایللرده سووئت اتفاقیندا عرب الیفباسی ایله یازیلیمیش کیتابلار محو ائدیلنده بو اثر روسجا ترجمه سی ایله بیرلیکده تهلوکه لردن ساغ چیخیب و بو گون ده موجوددور. اونا گؤره ده بیز روس عالی می و ترجمه چی سی م. ک. نیگماتولین M. K. Nigmatoolin کتابی حاضیرلادیغینا و ادبی یارادیجیلیغینا بورجلویوق، چونکی بو کیتابی روس دیلینه چئویرن او، اوریژینال متنی ده فونئتیک فورمادا گتیریب نشر ائتدیرمیش و بئله لیکله، اوریژینال متن دؤورون حادثه لریندن جانینی ساغ قورتارمیشدیر.

شاه قیزی داستانی، دئییه سن، دده قورقود کیتابیندان «قانتورالی» و «بامسی بیرک» حکایه سی اوزه رینده قورولموشدور. خاقانین قیزی «شان قیزی» دا «دده قورقود» کیتابیندا «سالجان» لا عینی رولو اویناییر. قانتورالی اوندان اول یاتاقدان قالخیب، دوشمن قارشى سیندا دایاناجاق، اوندان اول ده، اوندان دا قهرمان اولاجاق بیر قادین ایسته ییر. بئله بیر آرواد تاپماق اوچون کافیرلر اولکه سینه گئدیر و پادشاه قیزی سالجان ی ایسته ییر و اونو الده ائتمک اوچون دؤیوش میدانینا گیریپ وحشی حیوانلارلا ووروشمالی دیر. بو حکایه ده شان قیزی نا طالب اولما دا بئله بیر مراسیمی وار. اونون حیات یولداسی اولماق ایسته یین هر کس لازیمی گوجه، جسارته، مودریکلییه و گؤزل لییه مالیک اولمالی و دؤیوش میدانیندان غالب گلمه لی دیر. ماراقلی دیر کی، شان قیزی عینی میداندا آت سورمه و اوخ آتما باجاریقلارینی دا نوماییش ائتدیریر و ایکی قهرمان بیر-بیری ایله ووروشور، بو چتین و یوروچو دؤیوشدن سونرا شان قیزی اونا حیات یولداسی اولماق شرفینی وئریر .

بو قادین جهتی نظامی نین خمسه سینده جانلاندیریلیر و «هفت پیکر»، «خسرو-شیرین»، «اسکندرنامه» حکایه لرینده تصویر ائدیلیر. خسرو ایرانین شاهی دیر، لاکین اونون شاه تاجی اوندان آلینیب و او، شیرین عشقیله اؤز تختینه قایتمالی دیر، سونرا دیر کی اونون اری اولماغا لاییق اولاجاقدیر. مقدونیه لی اسکندر ده دونیانی گزیب - فتح ائتدیکدن منظورو بیر ایده آل توپلومو

یاراتماقدیر. او آذربایجاندا بؤیوک و گؤزل بیر اؤلکهنی عدالت و برابرلیکله ایداره ائدن، او قدر فراوان و آزاد بیر اؤلکهنی ایداره ائدن نوشابه‌ایله قارشیلاییر؛ بئله بیر عدالت، برابرلیک و آزادلیقلا دولو بیر اوتوپیا قورماق ایسته‌ین و بو آرزویلا دونیانی فتح ائدن فیلسوف اسکندر بو گؤزل قادینین قارشسی سیندا دیزه چؤکور و بو اؤلکهنی گؤردوکده هئچ بیر کسی اؤلدورمهدن، هئچ بیر اؤلکهنی پوزمادان اؤز وطنینه قاییدیر. بؤیوک نظامی بوتون بو اوبرازلاری شان قیزی‌نین داستانیندان گؤتورموش و دایم اؤز صنعتکار گؤزونون قارشسی سیندا آفاقى گؤرموشدور. اونا گؤره ده نظامی اثرلرینده چالیشان قادینلار، دیرلی، یارادیجی، گؤزل و جسور قادینلاردیلار. آفاق شخصیتی و صنعتی نظامینین حیاتیندا ائله بیر رول اویناییر کی، اونون اثرلرینده کی قادینلارین بوتون رومانیتیک و ائپیک سیمالاری آفاق شخصیتیندن و صنعتیندن تأثیرلنیر و نظامی حکایه‌لرینده همیشه آفاقین ظاهری گؤرونوشونو، شان قیزی‌نین لیاقتینی قادین اوبرازلاری اوزهرینده اساسلانديریب. شاعر آفاق‌دان ائله مجبت و صمیمیتله دانیشیر، سانکی یئر اوزونده کی ان گؤزل مخلوقو وصف ائدیر. اونون عفتی، معصوملوغو، صنعتی، مهارتی هامینی حئیران ائدیر، دؤورون حکمدارلاری اوندان محروم اولوبلار، اونا لاییق دئییلدیلر. نظامی‌نین «خسرو و شیرین» اثرینده حکایه‌نین سونوندا، شیرین وفات ائندده، بو داستانی یئکونلاشدیران آفاقى خاطیرلاییر و دئییر:

سبک رو چون بت قبحاق من بود

گمان افتاد خود کافاق من بود.

همایون پیکری نغز و خردمند

فرستاده به من دارای دربند.

پرندش درع وز درع آهنین تر

قباش از پیرهن تنگ آستین تر.

سران را گوش بر مالش نهاده

مرا در همسری بالش نهاده.

چو ترکان گشته سوی کوچ محتاج

به ترکی داده رختم را به تاراج.

اگر شد ترکم از خرگه نهانی

خدایا ترک زاده‌ام را تو دانی !

۱۳-۱-۳) نوم بیتیک

آنجاق نومبتيک کيتابی - دعالار کيتابی آرامنی قرافيکاسی ایله گليب بیزه چاتمیشدیر. کریمه لیلر بو ایفبا ایله یازیرلار. خزرلر ده اونلارین آرخاسینجا گندیب مکتوبلارینی، کیتابلارینی او یازی ایله یازیردیلار. بو کیتاب اولجه غازان شهرینده نشر اندیلیمیش، سونرا مشهور دیلچی و تورکولوق آن. قارکاوئتس A.N. Qarkavets طرفیندن علم عالمینه تقدیم اندیلیمیشدیر (۲۰۰۲). بختیار تونجای بو نشری ۲۰۱۱ جی ایلهده تورکجه-آذربایجانجا ترجمه ایله نشر ائتدیریب. طبیعی کی، بو دیلین قرامماتیکاسی و خصوصیتلری بو گون بیر چوخ فیلولوقلار، دیلچیلر، تورکولوقلار طرفیندن آراشدیریلیب .

آنجاق بو کیتابدا توپلانان دوعالار یهود دینینه عاید اولاراق، مسلمانلار آراسیندا مارقا قازانمیشدیر و اونودولماغا سوق اندیردی. آنجاق ادیلر آراسیندا بو کیتاب، دیلیمیزین تاریخی و ادبی دیرینه گۆره چوخ اؤنملی دیر. اما بو دعالار یهودی دینی ایله علاقهلی اولدوغو اوچون مسلمان تعصوبکشلیگی اونلارین اونودولماسینا و دقتدن کناردا قالماسینا سبب اولموشدور. بو دعالارین هامیسی میلادین ۹-جو و ۱۰-جو عصرلرینده نوم بیتیک آدلی کیتابدا توپلانمیشدیر؛ بو اثر تبریزده چاپ اولونوب (کریمی، ۱۳۹۵، ۴۴). بورادا نوم بیتیک اثریندن بیر نچه دوعانی بیرگه اوخویالییم؛ اولجه: دوعانین فونتیک یازیس، سونرا اونون بوگونکو دیلیمیزده یازیسینی اوخویوروق. ساده اولسون دئییه فارسیجاسینی دا وئیریک:

Adonay! Eşitkin, təfillamını da yalbarmağım Sanqa kəlsin!

آدونای! (یا رَئیم!) ائشیت (دینله) منی، دوعا و یالواریشیم سنهدیر!

(خداوند! سخن مرا بشنو، دعا و تضرع من بسوی توست!)

Yibergin yarığınqni da köniliginqni: anlar töndərsinlər mənə, kətirsinlər mənə ayruqsı tağğa da toxtar yerlərgə.

ییبیرگین (گۆندر) یاریغینقی (یاروق: نور، ایشیق / آلتون یاروق: نور طلائی) دا (و) کۆنوللوغونقی (حقیقتینی): آنلار تۆندرسینلر منی، گتیرسینلر منی آیریقس (آیری، باشقا) توختار یئرلرگه (اوتوردوغو یئرلره).

گۆندر نورونو و حقیقتینی، آقوی! اونلار دؤندرسینلر (اصلاح ائتسینلر) منی، مسکنلرینه قوی آپارسینلار منی.

(نور خود را بیفشان و حقیقت را روشن بفرما، بگذار مرا اصلاح کنند، بگذار نا مرا بسوی سعادت رهنمون شوند.)

Nə sevgilidirlər toxtar yerlərinq, əy Adonay!

ای آدونای، مسکنلرین نه قدر عزیزدیرلر!

(ای خدای بزرگ، جایگاه تو چقدر عزیز است!)

Dağın quş tapdı orun da qarıgaç üyün özünə ki, qoydı balaların, mizbeyaxlarınq, Adonay, Xanım da Tənqrim!

ای اوردولار رَئی، خانیم منیم، تانریم، قوربانگاهینین یاخینیندا سرچهلر یورد سالار، قارانقوش بالا چیخارتماق اوچون یووا قورار.

(ای خداوند قوشون‌ها، ای خان من، خدای من، در کنار قربانگهت گنجشکان لانه می سازند و پرستوها برای بچه آوردن آشیانه برپا می‌کنند)

San oturuvcılarınq evinqninq: Dağın maxtarlar Səni.

نه بختیاردير ائوينده ياشايانلار، سنه حمد اوخويانلار!

(چه سعادت‌مندند آنان که در خانه‌ی تو منزل دارند و به تو ستایش می‌کنند!)

San adamğa ki, quvat anqar Səndə, Sökməklər könqüllərində.

نه بختیاردير سندن قوت آلانلار، قلوبنده زيارت ائتمهيهي آرزولايانلار!

(چه سعادت‌مندند آنان که دل از تو قوی می‌دارند و در دل آرزوی زیارت ترا دارند!)

Xanımızni körgin, ey Tənqri da baqqın üzlerinə maşiyaxınqınq!

ای تانری، بیزه سیرت اولانا باخ، مسح ائدیگیم اوزلرینه باخ!

(خدایا، سیرت ما را در نظر آور و به صورت مسح کشیده شان بنگر!)

Ki yaxşıdır bir kün azablarınqda bin kündən artıq. Sayladım oturma bosəğasında evinqninq, Tənqrining, tirilməktən əsə çatırlarında raşalıqninq.

سنين حيتينده كئچن بير گونوم باشقا يئرده مين گونومدن آرتيقدير. تانری مين ائوينين كئشيگينده دايانماغيم پيسلرين چاديريندا راحت عُمر سورمكدن ياخشيدير.

يك روزم در کنار تو برتر از هزار روز است. يك روز در انتظار منزل تو بودن برتر از يك عمر زندگي در كاخ‌هاي بدكاران است.

(۱۲) Ki kuyaş da qalqandır Adonay Tənqri; şirinlik da hörmət bərir Adonay aymastır yaxşılqnı yürüvçilərgə türellik bilən.

آی آدونای تانری گونشدیر، سپردیر، آدونای عزت و شرف وئریر، خیرخواهلیغینی دوز یولا گئدنلردن اسپرگهمیر.

(خدا خورشید است و سپر بلایا، خداوند بر آنانکه براه راست می‌روند عزت و شرف می‌بخشد و خیرخواهی خود را از آنان دریغ نمی‌کند.)

Adonay Çevaot! San adamq ki, işanır Sanqa.

آدونای، اوردولار ربی، سنه گوونن نه بختیاردير!

(خدایا، ای خدای قوشون، چه خوشبخت است آنکه بر تو ستایش می‌کند!)

Adonay – Tənqrimiz, Yarativçımız, Ayruqsımız, birdir ol dünyada. Könidir.

آدونای – تانریمیز، یارادانیمیز، مقدسیمیز بیردیر بو دونیادا. ابدیدیر.

(خداوند، پروردگار و آفریننده‌ی ما مقدس است و یگانه‌ی جهان. ابدی است.)

Adonay! Adınq dunyağa dəgin. Adonay! Sağınçınq davurdan davurğa.

آدونای! آدین دنیا دوردوقجا ابدیدیر، آدونای! شهرتین نسیللردن نسیللره چاتیر!

(خداوند! نامت تا جهان برپاست ابدیست، خدایا! آوازه‌ات نسل به نسل منتقل می‌گردد!)

Adonay xokmat bilen binyat etti yerni, tüşüdi köklərni aqıl bilen.

آدونای دونیانین تَمَلینِی حکمتله قوروب، عقلی واسطه‌سیله گؤیلری برقرار ائدیپ.

(خداوند ارکان جهان را بر روی حکمت قرار داده است، بر اساس عقل انسانها آسمانها را مقرر داشته است.)

Adonay! Köklərgə dəgindir şağavatınq, inamlığınq köklərgə dəgindir!

آدونای! گؤیلره اوجالیر عدالتین، گؤیلره یوکسه‌لیر صداقتین.

(خداوند! عدالت تو بر آسمانها فراتر می‌رود، صداقت تو فراتر از آسمان‌هاست.)

Adonay köktə tüzüdi taxtın da xanlıqı cumlaşğa ərkləndi.

آدونای تختینِی گؤیلره قوروب، هر یئرده حکمرانلیق ائدیر.

(خداوند تخت خود را بر آسمان‌ها گسترانیده و بر همه جا حکمفرماست.)

Adonay! Bəgimiz! Nə qadar saylıdır adınq cumlə ol yerdə! Ki bərəsinq sıyınqı ol köklər üstünə.

آدونای! بَییمیز! نه قدر حؤرم‌تلیدیر آدین بوتون یئر اوزونده! کی حؤرم‌تین گؤیلردن ده اوجادیر.

(خداوند! ای خدای ما! نامت بر روی زمین حرمت‌آفرین است و بر آسمان‌ها حاکم.)

Adonay! Yoqtır Səninq kibik da yoqtır Səndən başqa qulaqlarımıznen.

آدونای! یوخدور سنین کیمِیسی و یوخدور سندن باشقا (تانری)، بونو قولاق‌لاریمیزلا دویوروق بیز.

(خداوند! ترا خوشاوندی نیست و جز تو کسی نیست. ما مهمانان تو این‌را درک می‌کنیم.)

Yoqtır Səni kibik Adonay; uludır Sən da uludır adı qudrətinqınq!

یوخدور سنین کیمِیسی، آدونای؛ اولوسان سن و اولودور قُدرتین سنین!

(کسی را جز تو نیست، خدایا؛ گه بزرگی و قدرت تو بسیار عظیم است!)

K i uludır Sən da qılıvçı acayıplər; Sənsinq ۷لۇڧىر, Sənsinq Tənqri yalğız.

کی اولوسان سن و معجزه‌لر یارادیجیسان سن؛ سنسن اولو، سنسن تانری یالنیز.

(تو بزرگی و اعجازها می‌آفرینی؛ تو بزرگی و تنها تویی خدای ما.)

Qullıq etinqiz Adonayğa səvinmək bilən, kəlinqiz alhına qıçqırmaq bilen!

آدونایا قوللوق ائدین سئوگی ایله، حضورنا گلین نعمه‌لرینیز ایله.

(با عشق بندگی خداوند را بجای آورید، همراه با نعماتش در حضورش حاضر شوید).

Bilinqiz ki, Adonay oldır Tənqri. Ol, yarattı bizni da anındır biz, ulusu da qoyı kütüvning.

بیلین کی، آدونای — اودور تانری. او یارادیبدیر بیزی و بیز اونا مخصوصوق، اونون خلقی و گودومونده کی قویونلاریبیق.

(بدانید که اوست خداوند و پروردگار. او ما را آفریده است و ما بدو تعلق داریم، ما آفریده‌ی او و تسلیم اویم).

Sənsinq, ol Adonay, yalğız; Sən yarattıq ol kökləri, kökləri ol kökləri da cumlə çerivləri, ol yerni da cumlə ki, üstünə ol dənqizləri da cumlə ki, alarda da Sən tirgizəydirsinq cumlələri da çerivi ol kökninq Sanqa baş urarlar.

سنسن، او دنیا، یالنیز؛ سن یاراتدین بو گؤیلری، گؤیلرین گؤیلرینی و بوتون ایچیندهکیلری، بو یئری و اوستوندهکی دنیزلری، بوتون ایچیندهکیلری. سن وئردین اونلارا حیات. بوتون کائنات قارشیندا باش قویور (سجده ائدیر).

(تنها تویی تمام جهان؛ تو این آسمان‌ها را آفریدی، فراتر از آسمانها و آنچه در آنهاست، این زمین و تمام دریاها روی آن و آنچه در دریاهاست. تو بدانان جان بخشیدی. تمام کائنات در برابر تو سر فرود می‌آورند - سجده می‌کنند)

Dağın biz qulluq ətərmiz Adonayğa ki, Oldır Tənqrimiz.

دائم قوللوق ائدیریک آدونونای کی، اودور تانریمیز.

Tənqrimdir Ol da maxtarmin Anı; Tənqrisi babamning da büyüstirmin Anı.

او تانریمدیر و مدح ائدیرم اونو؛ تانریسینی بابالاریمین و اوجا توتورام اونو.

(او خدای من است و من او را ستایش می‌کنم؛ خدای تمام انسانهاست و من او را والاتر از همه، می‌ستایم).

Tənqrim Sənsinq; Sanqa maxtov bərirmin, Tənqrim. Sanqa kavod ətərmim.

تانریم سنسن؛ سنی مدح ائدیرم؛ تانریم. سنه سجده ائدیرم.

(خدای من توئی، ترا ستایش می‌کنم؛ خدای من؛ بر تو سجده می‌کنم).

Maxtov bərinqiz Adonayğa ki, yaxşıdır ki, dünyağa dəğindir şağavatı.

مدح ائدین آدونایی کی، باخشیلارین یاخشیسیدیر، دنیا یا برابریدیر عدالتی.

(خدای را ستایش کنید که او بهترین بهترین‌هاست، عدالت را شامل تمام جهان است).

Maxtov bərinqiz Bəginə ol bəglərinq ki, dünyağa dəğindir şağavatı.

مدح ائدین او بیلر بئینی کی دنیا یا برابریدیر عدالتی.

(آن یگانه‌ی بی همتا را ستایش کنید که عدالتش شامل کل جهان است).

Qılıvçı ulu yarıqlar ki, dünyağa dəğindir şağavatı:

اولو ایشیق‌لارین (ایشیق منبع‌لرینین — گونش، آی و اولدوزلارین) او یارادیجیسی کی دنیا یا برابریدیر عدالتی.

(او آفریننده‌ی انوار برتر -منبع انوار خورشید، ماه و ستارگان- او آفریننده‌ای است که عدالتش شامل تمام جهان است.)

quyaşnı - ərklənmə kündüz ki, dünyagba dəğindir şağavatı;

گونشی – گوندوزلرین حاکیمینی کی دونیایا برابر دیر عدالتی.

(او حاکم بر خورشید و روزهای است که عدالتش شامل کل جهان است.)

Maxtovlıdır Adonay dünyağa dəgin! Qayyam da köni.

مدح ائیلندیر، دونیایا برابر دیر آدونای! اونا ابدی آلقیش اولسون!

(او لایق ستایش اس، خدایی که کل جهان از آن اوست. ستایش ابدی بر او باد!)

Hayvan kişi bilməstir da dəli anqlamastır munı.

نادان انسان بونو هئج وقت بیلمز، احمق انسان بونو درک ائتمز.

(انسان ناتوان از فهم اوست، انسانهای نادان از درک او عاجزند.)

Da Sən biyiksən dünyağa dəgin, əy Adonay!

اما، ای آدونای، سن ابدی اوجاسان!

(اما ای خداوند! تو بالاترین ابدی هستی!)

۱۴) خزرلر یاشایان توپراقلاردان تاپیلان اثرلر:

دئدیگیمیز کیمی، لئو قومیلوو کیمی آرخئولوقلار چتین و چوخلو قازینتیلار آپاردیقدا دیرلی یاپیلار، عمارتلر و اشیالار تاپمیش

و خزر تاریخینی دولغونلاشدیرمیشلار. بورادا بونلاردان بیر سیراسینی تقدیم ائدیریک:

خزرلر توپراغیندا قازینتیلار

شهر سالما پروژه‌لریندن ماکت دوزلتمه

خززلرین باشکندی اولان دربنددن بیر حصار

هامارا قالاسیندان بیر چکی

Görsel 11f: Beşkapa, Tuytepa, Taşkent'den ossuar,
İnsan başlı tutamağa ve dünya/hayat ağacı süslemeye sahip
6-7.yüzyıl. Taşkent, Özbekistan Devlet Tarihi Müzesi
(Fot.: J. Özlem Oktay Çerezci).

(۱۵) منابع:

- احمد آلتونگؤگ، ایران و توران در کشاکش تاریخ، ترجمه: پرویز زارع شاهمرسی، تبریز، ۱۳۹۴.
لیو گومیلو، کشف خزرستان، ترجمه: ایرج کابلی، تهران، ۱۳۸۲.
لئو قومیلو، قدیم تورکلر، کؤچورن: زکیه ذوالفقاری / م. کریمی، تبریز، انتشارات نباتی، ۱۳۹۸.
و. مینورسکی، تاریخ شروان و دربند. ترجمه محسن خادم، تهران: ۱۳۷۵.
رنه گروسه، امپراتوری صحرانوردان، ترجمه: عبدالحسین میکده، تهران، ۱۳۶۵.
عنایت اله رضا، ایران و ترکان در روزگار ساسانیان، تهران، ۱۳۶۵.
میلوراد پاویچ، قاموس صدهزار واژه‌ای خزران، ترجمه: کورش نوروزی، نشر مرکز، ۱۳۹۶.
میلوراد پاویچ، لغتنامه خزران، ترجمه: امین اصلانی، نظر نقره، ۱۴۰۱.
م. کریمی، تاریخ ادبیات آذربایجان (۶ جلدی)، ج ۱، زنجان، مؤسسه یکتارصد، ۱۳۸۴.
و. بارتولد، ترکستان نامه، دو جلدی، ترجمه: کریم کشاورز، تهران، ۱۳۵۲ / ۱۳۸۷.
و. بارتولد، تاریخ ترکهای آسیای میانه، ترجمه: دکتر غفاز حسینی، تهران، ۱۳۷۶.
و.م. دانلوپ، تاریخ خزران، ترجمه: محسن خادم، تهران، ۱۳۸۲.

Ahmet Atillâ Şentürk - Ahmet Kartal, ESKİ TÜRK EDEBİYATI TARİHİ, DERGÂH
YAYINLARI, 13. Baskı 2018.

Bünyadov Z., Azərbaycan VII–IX asırlarda, Azərneşr, Bakı 1989.

Cafarov Y.R., Hunnı i Azerbaydjan, Azərneşr, Baku 1993.

- Dr. Haluk BARKMAN, HAZAR TÜRKLERİ, Kadim Diller ve Yazılar, 1996, Yazı 18.
- Dr. Muallâ Uydu YÜCEL, HAZAR HAKANLIĞI, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Tarihi ARAŞTIRMALARI, No: 1, 28.
- Doç. Dr. Haluk BERKMEN, Khazar Türkleri, Kadim Diller ve Yazılar, 1996.
- Ebülfez ELÇİBEY, İBN EL-ESİR HAZARLAR HAKKINDA, Çeviren Muhammet KEMALOĞLU, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 18, 2014, Sayfa 57-76.
- Mustafa DEMİRCİ, ABBASÎLER İLE HAZARLAR ARASINDAKİ İLİŞKİLER (VIII-IX. Y.Y.), TARİHİN PEŞİNDE-ULUSLARARASI TARİH ve SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ-Yıl: 2011, Sayı: 5, Sayfa: 109-124.
- Mehmet ŞEKER, TÜRK DEVLET YÖNETİMİNDE FARKLI BAŞKA DİLİK UYGULAMALARI: HAZARLAR, ALTIN ORDA VE MEMLÜKLER ÖRNEĞİ, ABAD, 2018; 1(1): 75-88.
- J. Özlem OKTAY ÇEREZCI, Hazar Dönemi Kale Duvarlarındaki Tasvirler Üzerine, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, S 779-814.
- Prof. Dr. Erkan GÖKSU, Hazarlar, ORTA ASYA TÜRK TARİHİ, Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi, 2022, s 19.
- Peter B. Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 192-200.
- O.Karatay, Hazarlar, Ankara 2016. L. Rasonyi, Tarihte Türklük, s.114-117.
- Reşad Mustafa, Hazarların Güney Siniri,
- Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI, Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler, Türk Dünyası Araştırmalar, Sayı 155, 2005.
- Öner TOLAN, Hazarlar – Yahudi Türkler, Türk Yahudiler, ANKARA, 2014.
- Kevin Alan Brook, Hazar Yahudileri, Nokta Kitap, İstanbul 2005.
- Şükürlü A. C., Qedim türk yazılı abidelerinin dili, Maarif neşriyyatı, Bakı 1993.
- Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lûgat-it-Türk - I, (Çev: Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Mehmet ŞEKER, TÜRK DEVLET YÖNETİMİNDE FARKLI BAŞKA DİLİK UYGULAMALARI: HAZARLAR, ALTIN ORDA VE MEMLÜKLER ÖRNEĞİ, ABAD, 2018; 1(1): 75-88.
- The Turkic Speaking Peoples (Prestel yayınları, 2006, Almanya) adlı kitapta Talat Tekin'in makalesinden, sayfa 31-53.

Olgun ERGÜN - Paşa Cengiz KARA, ÖZGÜN BELGELER IŞIĞINDA YAHUDİ- HAZAR
YAZIŞMALARI, ANKARA, Birinci Baskı 2018, S 39.

Kevin Alan Brook. The Jews of Khazaria. 2nd ed. Rowman & Littlefield Publishers, Inc,
2006.

Douglas M. Dunlop. The History of the Jewish Khazars. Princeton, N.J. : Princeton
University Press, 1954.

